Iay. 1911.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NOS. 161.

चक्रनारायणीयनिबन्धापरपर्य्यायः

स्मृतिसारोद्धारः ।

मध्यपल्ली(मझौली)नरेशा श्रीनारायणमल्लदेवानाम

ज्ञामनुसरद्भिः पण्डित विश्वम्भर-

दीक्षितैः सङ्कलितः ।

मध्यदेशपाठालयाध्यापकेन मङ्गलमिश्रेण शोधितः ।

SMRITISÂRODDHÂRA,

BY

VIŚVAMBHARA TRIPATHI,

EDITED BY

PANDIT MANGAL MIŚRA,

The Teacher of The Majhaoli School.

FASCICULUS IV.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.
BENARES.
AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHÂRÂMA MUKUNDJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Dâsa Gupta.
AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.
BENARES.

Price Rupee one

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः— १६१

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशत सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरण शास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डि च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भव

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्र देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्–मुद्राः ७ आणा

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तबकम् ,, ,, १

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

७ साम्प्रतं मुद्यमाणा ग्रन्थाः– मुद्रिताः स्तब

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः)

(२) शब्दकौस्तुभः भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्)

(३) श्लोकवार्तिकं भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथि[illegible]कृत–न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया स[illegible] [illegible]। सम्पूर्णम् ।

(४) भाष्योपबृंहितं [illegible]त्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम् । सं० (वेदान्त)

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः)

(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा)

मांसं भोक्ष्ये इति सङ्कल्पे । मनुः । ‘ यथाविधि नियुक्तस्तु यो-
मांसं नात्ति मानवः । स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्’ ।
यमः । ‘आमन्त्रितस्तु यश्श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् । यावन्ति
पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति’ । प्रोक्षितं प्रोक्षणाख्यश्रौतमन्त्रसं-
स्कृतस्य पशोर्मांसं भक्षयेत् । अभक्षणे यागानिष्पत्तेरिति मिताक्षरा।
तन्न । आघ्राणेनापि नियमवतो यागनिष्पत्तेः ‘ भक्षयेत्
आघ्रापयेद्वेति श्रुतेरिति तत्त्वम् । द्विजकाम्यया त्वं मद्गृहे मांसं
भक्षयेतिब्राह्मणप्रार्थनया । उपलक्षणं चैतत् । तथा मनुः । ‘यज्ञार्थं
ब्राह्मणैर्बध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः । भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थ-
मगस्त्योह्याचरत्पुरेति । क्षत्रियानधिकृत्य महाभारते । ‘क्षत्रियाणां
हि यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु । वीर्य्येणोपार्ज्जितं मांसं तथा
खादन्न दुष्यति । आरण्याः सर्व्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्व्वशो मृगाः।
अगस्त्येन पुरा राजन् मृगयात्तश्च गृह्यते । अतो राजर्षयः सर्व्वे
मृगयां यान्ति भारत । लिप्यन्ते न च दोषेण नचैतत्पातकं विदुः’ ।
निगमः । ‘अक्षता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु । देवराच्च सु-
तोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत्’ । एतद्ब्राह्मणकर्त्तृकश्राद्धपरम् ।
‘ मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः । मधु प्रधानं शूद्र-
स्य’ इति श्राद्धप्रकरणीयपुलस्त्यवचनात् । मनुविष्णू । ‘नाद्याद-
विधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः । योऽद्यादविधिना मांसं प्रेत्य
तैरद्यतेऽवशः । मां स भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् । इति
मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः । स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्ध-
यितुमिच्छति । अनभ्यर्च्च्य पितॄन्देवान्न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत्’ ।
हारीतः । ‘भक्षयित्वा तु यो मांसमद्भिः शौचं समाचरेत् । हस-
न्ति देवतास्तस्य ह्यशुचेः शुचिदर्शिनः’। मनुः। ‘ अनुमन्ता विश-
सिता निहन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चाष्ट

घातकाः'। घातका हननपापभागिनः। अनुमन्ता स्वीकर्त्ता। विशसिता अङ्गानां पृथक्कर्त्ता। निहन्ता प्राणवियोगानुकूलव्यापारवान्। संस्कर्त्ता पाचकः। उपहर्त्ता परिवेषकः। मनुः। 'वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः। संमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्'। मांसत्यागमाह याज्ञवल्क्यः। 'सर्वान्कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा। गृहे हि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसस्य वर्ज्जनात्'॥ महाभारते। 'मासि मास्यश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः। न खादति च यो मांसं सममेतद्युधिष्ठिर'। अत्र विज्ञानेश्वरः। प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मया मांसं न भक्षितव्यमिति संकल्पं मन्यते। तन्न, कृतसंकल्पस्याघ्राणेनापि यागानिष्पत्तेरित्युक्तम्। अन्यथा प्राणात्ययव्यतिरेकेणेत्यादिविशेषणप्रक्षेपे संकल्पवाक्यस्योत्तरोत्तरं संकोचकल्पनापत्तेः। मांसस्य वर्जनादित्यसङ्कोचेन त्यागस्मरणादिति॥

अथ भोज्याभोज्यान्नविचारः॥ याज्ञवल्क्यः। 'परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते'॥ यमजमदग्निपैठीनसयः 'ब्राह्मणस्य सदाश्नीयात् क्षत्रियस्य तु पर्वसु। प्रकृतेषु च वैश्यस्य शूद्रस्य न कदाचन'। प्रकृतेषु प्रक्रान्तेषूत्सवेषु। ब्राह्मे। 'राज्ञां पर्वणि वैश्यानामश्नीयान्मङ्गले गतां। गोरत्नभूमिहेमार्थं सच्छूद्रस्य गृहे तथा। नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः। आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्'॥ अश्राद्धिनो नित्यश्राद्धराहितस्य। वसिष्ठः। 'शूद्रान्नेनोदरस्थेन यःकश्चिन्म्रियते नरः। जुहुयाद्वा जपेद्वापि गतिमिष्टां न विन्दति। शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति। यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा नच स्वर्गार्हकोभवेत्। अत्र शूद्रान्नमसंकल्पितं। शूद्रान्नं संकल्पितं चेत् तदा तस्य शूद्रान्नत्वाभाव इतिध्येयम्॥ भविष्ये। 'उपक्षेपेण धर्म्मेण शूद्रान्नं

यः पचेद्द्विजः । अभोज्यं तद्भवेदन्नमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥ अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमंत्रितम्' । उपक्षेपोनाम शूद्रेण धर्म्मार्थं ब्राह्मणायान्नसमर्प्पणम् ॥ बौधायनः । 'यथा यतस्ततोऽप्यापः शुद्धिं यांति महींगताः । शूद्राद् विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टं च तथाशुचि । एतत्प्रतिग्रहेण यल्लब्धं तत्परं तत्र शूद्रसत्वानिवृत्तेः।प्रतिप्रसवमाह याज्ञवल्क्यः । 'शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्' ॥ दासा गर्भदासादयः । गोपालो गोपालनवृत्तिः । कुलमित्रं पितृपितामहादिमित्रपितृपितामहादिकम् । अर्द्धसीरी संभूयकर्षकः ॥ यश्च तवाहमिति भक्त्यात्मनिवेदकः । चकारात्कुम्भकारः । गोपनापितकुम्भकारेत्यादिवचनात् ॥ याज्ञवल्क्यः । 'कदर्य्यबद्धचौराणां क्लीबरङ्गावतारिणाम् । वैणाभिशस्तवार्द्धुष्यगणिकागणदीक्षिणां । चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् । क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥ अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् । शस्त्रविक्रयकर्म्मारतुन्नवायश्ववृत्तिनाम् । नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् । चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥ पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकबन्दिनाम् । एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा' । सर्वे चैते कदर्य्यादयो द्विजा एव कदर्य्यत्वादिदोषदुष्टा अभोज्यान्नाः । इतरेषां प्राप्त्यभावादिति मिताक्षरा । 'गोरसं चैव सक्तूंश्च तैलं पिण्याकमेव

शूद्रान्ने- च । अपूपान्भक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यत्पयसा कृतम् ॥ कन्दुपक्वं स्ने-
विशेषः । हपक्वं पायसं दधिसक्तवः । एतान्यपि हि शूद्रस्य भोज्यानि मनुरब्रवीत्' ॥ कन्दुपक्वं भ्राष्ट्रभर्ज्जितम् । पायसमामिक्षादि । पराशरः । 'तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः । द्विजाग्रकरसंस्पृष्टं सर्वन्तद्धविरुच्यते' । एतद्दीनब्राह्मणवि-

षयम् । यदाह याज्ञवल्क्यः । 'आपद्गतः संप्रगृह्णन् भुञ्जानोपि यतस्ततः । नैनसा लिप्यते विप्रो ज्वलनार्कसमोहि सः' । यमः । 'अधीत्य चतुरो वेदान्सांगोपाङ्गान्विशेषतः । नरेन्द्रस्य गृहे भुक्त्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥ अवलिप्तस्य मूर्खस्य दुर्वृत्तस्य च दुर्म्मतेः । अन्नमश्रद्दधानस्य भुञ्जानो भ्रूणहा भवेत् । स्वसुतान्नं च यो भुंक्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम्' ॥ स्वसुताया अर्थात्परिणीताया अन्नं ॥ आदित्यपुराणे । 'विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् । अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्नीयात्तस्य वै गृहे ॥ ब्रह्मदेयान्न वै कन्यां दत्त्वा भुञ्जीत कर्हि चित् । अथ भुञ्जीत मोहाद् यः स पूयनरकं व्रजेत् ॥ ब्रह्मदेयां ब्राह्मणे न विवाहेन दत्ताम् ।

अथ भोजनोत्तरकृत्यम् ॥ दक्षः ॥ 'भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् । इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठसप्तमकौ नयेत्' ॥ षष्ठसप्तमकौ दिवसांशौ । याज्ञवल्क्यः । 'अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बंधुभिः । उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्यह ॥ भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तोऽथ संविशेत् ॥ व्यासः ॥ 'मङ्गल्यं पूर्णकुंभं च शिरस्स्थाने निधाय च । वैदिकैर्गारुडैर्म्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः' । विष्णुपुराणे 'गच्छेच्छय्यामस्फुटितामेकदारुमयीं नृप । प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा नृप । सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ॥ मार्कण्डेयः ॥ 'शून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे । महादेवगृहे वापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् ॥ प्रचेताः । 'न सन्ध्यायां स्वपेत् न देवतासमीपे न वेदासमाप्तौ नाशुर्न्न नग्नो न विशीर्णखट्वायां न भूतयक्षगृहायतनेषु न श्मशानवल्मीकमहावृक्षच्छायासु चेत् । विष्णुः । 'नार्द्रपादः स्वपेन्न पलाशशयने न पञ्चदारुकृते न गजभग्नकृते न विद्युद्दग्धकृते नाग्निप्लुष्टे न परासिक्तद्रुमजे नारिमध्ये न धा-

भ्यगोगुडहुताशनगुरूणामुपरि नोच्छिष्टे दिवेति ॥ वैष्णवे ॥'सका-मःसानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत् ॥यमः।'ऋतुस्तु षोडशाहानि
ऋतुगमन- रजन्यष्टौ च निन्दिताः ।तासामाद्याश्चतस्रश्च सप्तम्येकादशी
विचारः। तथा।त्रयोदशी च नवमी प्रशस्ता अष्टरात्रयः।युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । रजोऽधिके स्त्रीजनकं पुमान् शुक्रेऽधिको भवेत् । उभयोः समतायां तु नपुंसकसमुद्भवः ॥ भिन्ने वीर्य्ये युग्ममिति गर्भोपनिषदीरिता' ॥ अत्रेति ध्येयम् । शुक्राधिक्यादेरेव पुत्राद्युत्पत्तिनियामकत्त्वं न युग्मरात्र्यादिगमनादेः । इयान्परं विशेषः । अयुग्मनिशाधाने पुत्रस्य मात्राकृतित्वं युग्मनिशाधाने कन्यायाः पुत्राकृतित्वमिति । वृहस्पतिः । 'ऋतुकालाभिगमनं कुर्य्यात्पर्वणि वर्ज्जयेत्' । याज्ञवल्क्यः । 'एवं गच्छन्स्त्रियं क्षामां मघां मूलं विवर्ज्जयेत् । सुस्थइन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान्' । सकृत् एकरात्रावेकवारम् । देवलः । 'यः स्वभार्य्यामृतुस्नातां सुस्थः सन्नोपसर्प्पति । भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्य विनाश्य च । ऋतौ नोपैति यो भार्य्यामनृतौ यश्च गच्छति । तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च सिंचति' ॥ अनृतुनिषेधोऽयमकामाविषयः । 'यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् । स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्याः यतः स्मृताः' । वरमिन्द्रदत्तं स्वपत्यौ इच्छारातिरूपम् । 'चतुर्थेऽहनि यत्प्राप्तं गमनं देवलादिभिः । रजोनिवृत्तौ तत्कार्य्यं सोऽल्पायुरधनःस्मृतः' ॥ विष्णुः॥ 'निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं वदनात्त्यजेत् । पर्यंकात्प्रमदां निसं तथा पुष्पाणि मस्तकाद्' इति संक्षेपः ॥

अथ स्मृतिपरिभाषाः ॥ तत्र विष्णुः॥'स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिदेशिते' ॥ पवित्राणां मन्त्राणां जप्ये वाचिके । 'न दोषो मानसे जप्ये

सर्वदेशे ऽपि सर्वदा' इति वचनात्। आग्नेये। 'स्नानानामपि सर्वेषां वारुणेनैव मानवः। कर्त्तुमर्हति कर्माणि विधिवत्सर्वदा द्विजः'।
स्नान- जाबालिः। 'असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया। मन्त्रस्ना-
भेदाः। नादिकान्सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः'। योगियाज्ञवल्क्यः। 'मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसं चैव सप्त-स्नानान्यनुक्रमात्। आपोहिष्ठादिभिर्मान्त्रं मृदालम्भेन पार्थिवम्। आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम्। यत्तु सातप-वर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते। वारुणं चावगाह्याम्बु मानसं विष्णु-चिन्तनम्। कालदेशाद्यसामर्थ्यात्सर्वं तुल्यफलं स्मृतम्'॥ जाबा-लिः। 'अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ च कर्मिणाम्। आ-र्द्रेण वाससा वापि मार्जनन्दैहिकं विदुः'। शक्ताशक्तसाधारणं गोशृङ्गजलस्नानमिति केचित्। 'स्वास्थितं पुण्डरीकाक्षं मन्त्रमूर्त्ति-धरं स्मरेत्। अनन्तादित्यसङ्काशं वासुदेवं चतुर्भुजम्। शङ्खच-क्रगदापद्ममुकुटं वनमालिनम्। तत्पादोदकजां धारां निपतन्तीं स्वमूर्द्धनि॥ चिन्तयेद्ब्रह्मरन्ध्रेण प्रविशन्तीं स्वकां तनुम्। तया सङ्क्षालयेत्सर्वमन्तर्देहगतं मलम्'॥ इत्यान्तरं स्नानं साधारणम्॥ मनुः। 'प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तयेत्। न साम्परा-यिकं तस्य दुर्मतेर्जायते फलम्'॥ मार्कण्डेये। 'सूर्य्योदयं विना-नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः। अग्नेर्विहरणं चैव नक्तत्वादि प्रव-र्त्तते'॥ अत्र सूर्य्योदयकालेनोषःकालो लक्ष्यते। यदाह विष्णुः। 'प्रातस्नायादरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति। अत्रा-स्मत्पितामहचरणाः श्रीनीलकण्ठदीक्षितास्तु—अत्र अरुणोदयपदेन सूर्योदय एवेति? न काप्यनुपपत्तिरिति प्राहुः। व्यासः। 'रात्रौ

---

१ कालदोषादसामर्थ्यादिति पाठान्तरम्।

२ साम्परायिकं पारलौकिकम्।

स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः । नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु । ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च । दानं नैमित्तिकं प्रोक्तं रात्रावपि न दुष्यति । दक्षः । 'देवकार्य्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणां च मध्यमे । पितॄणामपराह्णे तु कार्य्याणीति विनिश्चयः । छन्दोगपरिशिष्टे ॥ 'यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तुरङ्गं न चोच्यते । दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः । यत्र दिङ्नियमो नास्ति जपहोमादिकर्मसु । तिस्रस्तत्र दिशोऽज्ञेया ऐन्द्री सौम्यापराजिता'। अपराजिता ऐशानी। 'आसीन ऊर्द्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः। तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता' । तथा 'क्रिया

क्रियायां विशेषः च त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिभिः । स्वक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया' । स्वक्रिया स्वशाखोक्तकरणम् । परोक्ता परशाखोक्ता । अयथाक्रिया विहितेतरप्रकारेणानुष्ठानम् । तत्र परोक्तायां दोषमाह ॥ 'स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं च यः । कर्त्तुमर्हति दुर्म्मेधा मोघं तत्तस्य यत्कृतम्' ॥ इदं तु निराकाङ्क्षस्वशाखोक्तविषयम् । 'स्मृतिशास्त्रविकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति' इति वचनात् ॥ अत एवोक्तम् । 'यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्' ॥ यथाग्निहोत्रं यजुर्वेदोक्तं छन्दोगादिभिर्विधीयते । यथा-वा मात्रादितर्प्पणं कात्यायनोक्तं गोभिलोक्त माध्यन्दिनैः क्रियते । अस्यापवादमाह । 'बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्त्तितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतं भवेत् । प्रवृत्तमन्यथाकुर्याद्यदि मोहात्कथञ्चन । यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् । समाप्तौ यदि जानीयान्मयैतदयथाकृतम् । तावदेव पुनः कुर्य्यान्नावृत्तिः सर्वक-

---

१ 'अक्रिया त्रिविधा' इति पाठः, अक्रिया च परोक्ता चेत्युत्तरार्द्धे पाठश्च ग्रन्थान्तरे ।

र्मणः'॥ एतदुभयमन्यथाकरणविषयम् ॥'प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः। तदङ्गस्याक्रियायां तु नावृत्तिर्नापि तत्क्रिया॥ तथा

क्रियायाम 'पित्र्यमन्त्रानुद्रवणे आत्मालम्भेऽप्यवेक्षणे। अधोवायुसमुत्सर्गे
पस्पर्शनि प्रहासेऽनृतभाषणे। मार्ज्जारमूषिकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे।
मित्तानि। निमित्तेषु च सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपःस्पृशेत्'। अनुद्रवणे उच्चारणे। आत्मालम्भे आत्माधिष्ठानहृदयस्पर्शे। अवेक्षणे हृदयस्यैव। अधमेक्षण इतिकेचित्। एते च स्पर्शावेक्षणे यज्ञादौ निषिद्धे। आक्रुष्टे परुषभाषणे। अपः स्पृशेदित्याचमनाभिप्रायकमिति केचित्। तन्न मानाभावात्। योगियाज्ञवल्क्योऽपि 'रौद्रपित्र्यासुरान्मन्त्रांस्तथा चैवाभिचारिकान्। व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वान्यदाचरेत्'। तथा। 'स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव चाण्डालं च रजस्वलाम्। जपकाले न भाषेत स्नानहोमादिकेषु च। तूष्णीमासीत्तु जपंश्चाण्डालपतितादिकान्। दृष्ट्वा तान्वार्य्युपस्पृश्य स्नात्वाभाष्य पुनर्जपेत्'। दृष्ट्वा वार्य्युपस्पृश्य तानाभाष्य स्नात्वेत्यन्वयः। 'मार्ज्जारं कुक्कुटं क्रौञ्चं श्वानं शूद्रं खरं कपिम्। दृष्ट्वाचम्य चरेत्कर्म्म स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते॥ विधिदृष्टं तु यत् कर्म्म करोत्यविधिना नरः। फलं न किञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रं तु तस्य तत्॥ श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म्म यत्क्रियते नृभिः। शुचि शुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते॥ विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत्। तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य त्वकृतात्मनः। यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथं च न। व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्। अज्ञानाद्यदि वा मोहात्प्रच्यवेताध्वरेषु यत्। स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः। शाट्यायनः। 'दानमाचमनं होमं भोजनन्देवतार्च्चनम्। प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्प्पणम्। आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा। कृतावसक्थिको

यस्तु पौढपादः स उच्यते'। कृते अवनते शक्थिनी येन स तथा, जानुभ्यां भुवमवष्टभ्योपवेशने तथात्वं ज्ञेयं । वायवीये 'क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः । भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्व्वा न संशयः' । तथा । 'दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च । साङ्गुष्ठेन सदा कार्य्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् । एतान्येव च कर्म्माणि दानादीनि विशेषतः । अंतर्जानु विशेषेण तद्वदाचमनं नृप' । अंतर्जानु जानुनोर्म्मध्ये यथाबाहुर्भवति तथा कर्त्तव्यानीत्यर्थः। योगियाज्ञवल्क्यः । 'परिधानाद्बहिःकक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् । धर्म्ये कर्म्मणि विद्वद्भिर्वर्ज्जनीया प्रयत्नतः'।

वस्त्रपरिधाने विशेषः ।

बहिःकक्षा असंवृतपरिधानवस्त्रान्तः । बौधायनः । 'काषायवासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् । न तद्भवेद् देवगमं हव्यकव्येष्वयं विधिः'। काषायवासाः वृक्षकाथादिरक्तवासाः।व्यासः। 'आर्द्रवासास्तु यः कुर्य्याज्जपं होमं प्रतिग्रहम् । सर्वं तद्राक्षसं विद्याद्बहिर्जानु च यत्कृतम्'। शंखलिखितौ । 'नापसव्यं परिदध्यान्नच विकृतं वासः। बौधायनः 'कर्म्मयुक्तो नरो नाभेरधः स्पर्शं विवर्ज्जयेत्। होमदेवार्च्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजोवाचनिके जपे ॥ आपस्तंबः । 'नित्यमुत्तरीयं वासोधार्य्यमथवा सूत्रमेवोत्तरीयार्थे । योगियाज्ञवल्क्यः । 'यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौतस्मार्त्ते च कर्म्मणि । तृतीयमुत्तरीयं स्याद्वस्त्राभावे तदिष्यते'। उत्तरीयवस्त्राभावे परिहितवस्त्रस्यैवोत्तरार्द्धेनोत्तरीयं कुर्य्यात् । तदाहपारस्करः ॥ एकं चेद्वासो भवति तस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत । यत्तु 'नोत्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकमिति निषेधवचनं तदनापद्विषयम् । द्विवस्त्रत्वेप्येकवस्त्रत्वमाह शातातपः । 'सव्यादंसात्परिभ्रष्टं कटिदेशे धृताम्बरम् । एकवस्त्रं विजानीयादैवे पित्र्ये च कर्म्मणि ' । वसिष्ठः । ' जपहोमोपवासेषु धौतवस्त्रधरो-

भवेत् । अलङ्कृतः शुचिर्मौनी श्राद्धादौ विजितेन्द्रियः' । कात्यायनः । 'सदोपवीतिना भाव्यं सदाबद्धशिखेन च । विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत् कृतम्' ॥ सदेत्ययनेन शिखाबंधनोपवीतधारणयोः पुरुषार्थतया सदाधारणात्कर्म्मकालेपि धारणप्राप्तिः, तत्किं कर्म्माङ्गतया नास्त्येवेत्यत उक्तं विशिख इति । विगुणत्वेन फलासाधकमित्यर्थः । योगियाज्ञवल्क्यः । 'आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः । अविदित्वा च यः कुर्य्याद्याजनाध्यापनं जपम् । होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् । यश्च जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् । विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रार्थं ज्ञानकर्म्म च । एकैकस्य ऋषेः सोऽपि वन्द्यो ह्यतिथिवद्भवेत् । देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः' । अन्तर्जलादीनि अघमर्षणादीनि । अङ्गिराः । 'सन्ध्ययोरुभयोर्जप्ये भोजने दन्तधावने । पितृकार्य्येषु दैवेषु तथा मूत्रपुरीषयोः । गुरूणां सन्निधौ दाने जप्ये चैव विशेषतः । एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः । विना दर्भैश्च यत्स्नानं यच्च दानं विनोदकैः । असंख्यातं च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्' ॥ शिवपुराणे । 'अङ्गुल्या जपसंख्यानमेकमेव उदाहृतम् । रेखयाष्टगुणं विद्यात्पुत्रजीवैर्दशाधिकम् ॥ शतं स्याच्छंखमालाभिः प्रवालैस्तु सहस्रकम् । स्फाटिकैं दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते । कुशग्रन्थ्या च रुद्राक्षैरनन्तगुणितं भवेत् ॥ तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिका । सर्वकर्मणि सर्वेषामीप्सितार्थफलप्रदा ॥ अनुलोमविलोमस्थैर्विन्दुयुन्मातृकाक्षरैः । क्षमेरुकैः साष्टवर्गैर्माला स्याद्योगिनां शुभा । सूर्य्यस्याग्नेर्गुरोरिन्दोर्दीपस्य च जलस्य च । विप्राणां च गवां चैव संनिधौ संमुखो जपेत् । मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचि-

न्तनम्। अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसंस्मृतिहेतवः॥ उष्णीषी कञ्चुकी नग्नो मुक्तकेशो गलावृतः। अपवित्रकरोऽशुद्धः प्रलपन्न जपेत्क्वचित्॥ अप्रावृतौ करौ कृत्वा शिरसा प्रावृतोपि वा। चिन्ताव्याकुलचित्तो वा क्रुद्धः श्रान्तः क्षुधान्वितः। अनासनः शयानो वा गच्छन्नुत्थित एव वा। रथ्यायामशिवस्थाने न जपेत्तिमिरान्तरे॥ उपानद्गूढपादो वा यानं शय्यां गतस्तथा॥ प्रसार्य्य न जपेत्पादौ कुक्कुटासन एव च। अशुचिर्वाशुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन्स्वपन्नपि॥ मन्त्रैकशरणो विद्वान्मनसैव समभ्यसेत्॥ गृहे जपः समः प्रोक्तो गोष्ठे शतगुणस्तथा। आरामे च तथारण्ये सहस्रगुण उच्यते॥ अयुतं पर्व्वते पुण्ये नद्यां दशगुणं तु यत्। कोटिं देवालये प्राहुरनन्तं शिवसंनिधौ'। इमान्यागमोक्तवाक्यानि प्रसङ्गाद्दर्शितानि॥ मनुः॥

ब्राह्मादि- 'ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्। कायत्रैदशिकातीर्थनिर्णयः भ्यां वा न पित्र्येण कदाचन'॥ उत्तरार्द्धस्य निषेधेनान्वयः। ब्राह्ममङ्गुष्ठमूलं, कायं प्राजापत्यम् कनिष्ठामूलं। त्रैदशिकम् दैवतं चाङ्गुल्यग्रं, पित्र्यं तर्ज्जनीमूलम्॥ हारीतः। 'मार्ज्जनार्च्चनबलिकर्मभोजनादि दैवेन कुर्य्यात् पित्रर्थान् पित्र्येण, प्रतिग्रहमाग्नेयेन'। आग्नेयं हस्तमध्यम्। भविष्ये॥ 'कमण्डलूपस्पर्शनं दधिप्राशनमेव च। सोमतीर्थेन राजेन्द्र सदा कुर्य्याद्विचक्षणः॥ सोमतीर्थं पाणिमध्यं 'मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितमितियोगियाज्ञवल्क्यस्मरणात्। मार्क्कण्डेये। 'नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम्। प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित्प्रजापतेः'। ओङ्कारपूर्विकाः क्रियाः प्रोक्ता महाभारते। 'तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः। प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्। यमः। 'पुण्याहवाचनं दैवे विप्रस्यौङ्कारपूर्वकम्। एतदेव निरोङ्कारं कुर्य्यात् क्षत्रियवैश्ययोः'। योगियाज्ञवल्क्यः। 'न कुर्य्यात्क-

स्यचित्पीडां कर्मणा मनसा गिरा। आचरन्नभिषेकं च कर्माण्यन्यानि वा चरन्। व्रतस्थः प्राणरक्षार्थं कदाचिदुदकं पिबेत्। फलमूले च वा क्षीरं यज्ञशिष्टं च वा हविः। व्रतमध्ये च रोगार्त्ते वैद्यप्रोक्तमथौषधम्। करोति च गुरोर्वाक्यं व्रतस्थस्तत्क्षणादपि। ब्राह्मणस्याभिलषितं साधयेदविचारयन्। एतान्यष्टौ व्रतस्थानां न व्रतघ्नानि कुत्रचित्। देवलः 'सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम्। अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः। तथा। 'उपवासो विनश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनैः। अत्यये चाम्बुपानेन नोपवासः प्रणश्यति। मात्स्ये 'तस्मात् कृतोपवासेन स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम्। वर्ज्जनीयं प्रयत्नेन रूपघ्नं तत्परं स्मृतम्। वृद्धशातातपः। 'उपवासं ततः कुर्य्यात्ततो ब्राह्मणभोजनम्। कुर्य्यात्तेनास्य सगुण उपवासो हि जायते'। सर्वभोगविवर्जित उपवासः प्रोक्तस्तत्र भोगविशेषाननुजानाति शातातपः। 'गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम्। उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्'। ननूपवासदिने श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनमिति वसिष्ठवाक्येन विरोध इति चेन्न। काष्ठप्रयोगस्य निषिद्धत्वात्पर्णादिनाभ्यनुज्ञानात्। शातातपवचनं स्त्रीपरमित्यन्ये॥

अथ कुशप्रकरणम्। छन्दोगपरिशिष्टे। 'हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः। समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः। ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घास्तु बर्हिषः। दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्म्मणि। सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः'। कल्माषाश्चित्रवर्णाभा इतिकेचित्। ह्रस्वा गोकर्णपरिमाणाः। 'गोकर्णदीर्घा हरिताः श्राद्धे साग्राः समूलका' इति वाय-

---

१ 'यतः प्रचरणादौ ह्रस्वादिविशेषविधिरतः सन्ध्यादौ तादृशविशेषाभावाद्दर्भमात्रमेवाङ्गम्' इत्याचारादर्शः।

बीयात्॥ 'अनंतर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्र चित्॥ पवित्रस्य तु नाशौचमाचान्ते तु कदाचन'। द्विदलमितिवचनान्नैकदलभंगे पवित्रता। देवीपुराणे। 'कुशौ समावशीर्णाग्रावनन्तर्गर्भिणौ तथा। कुशाश्छिनत्ति यन्मौनी पवित्रकरणं हि तत्॥ एतदेव हि पिञ्जूल्या लक्षणं समुदाहृतम्। आज्यस्योत्पवनार्थं हि तदप्येतावदेवतु॥ तथा 'एतत्प्रमाणामेवैके कौशीमेवार्द्रमंजरीम्। शुष्कां वा शीर्णकुसुमां पिञ्जूलिं परिचक्षते॥ तथा॥ 'दर्भाः कृष्णाजिनं मंत्रब्राह्मणाहविरग्नयः। अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः'। यातयामं जीर्णम् अयातयामं नवम्। मरीचिः 'मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः। अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः'॥ पूर्व्ववचनेपि दर्भपदमेतद्दर्भपरं एकमूलकत्वकल्पनायां लाघवात्॥मासपदं शुक्लादिमासपरं'मासस्तु तावुभाविति वचनात्। लघुहारीतः।'पथिदर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु। स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान्परिवर्ज्जयेत्। पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्प्पणम्। मूत्रोच्छिष्टैर्धृता ये च तेषान्त्यागो विधीयते। नीवीमध्ये च ये दर्भा यज्ञसूत्रधृताश्च ये। पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः। आचम्य प्रयतोनित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः। नोच्छिष्टस्तु भवेत्तत्र भुक्तशेषं विवर्जयेत्। जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्प्पणे।

पाणौपावित्रनिर्णयः।

अशून्यन्तु करं कुर्य्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः'। अशून्यं सामान्याभावरहितम्। सुवर्णरजतैरिति जातिबोधनाय बहुवचनम्। सुवर्णादिजातीयेनेत्यर्थः। मैथिलास्तु सुवर्णरजतैरिति बहुवचनमेकसुवर्णाद्यवयवविधारणेऽप्युपपद्यते। सुवर्णत्वादिजातेरवयवावयविवृत्तित्वादित्याहुः॥ कुशैरिति त्रित्वपरं कपिंजलन्यायात्। अतएव परिशिष्टोक्तोविभागः संगच्छते। 'द्वौ दर्भौ दक्षिणे हस्ते सव्ये

त्रीण्यासने सकृत्'। सकृत् एकवारं। तथा 'सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रक' इति। योगियाज्ञवल्क्यः॥ 'अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रजतं तथा। कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्नरः। सत्यव्रतः। 'खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम्। मणिकाञ्चनदर्भैर्वा न शुद्धेन कदाचन' इति। अत्र वा शब्दान्न समुच्चयः। मरीचिः। 'तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम्। तदभावे निषिञ्चेत् तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः। छन्दोगपरिशिष्टे। 'सर्वत्र दर्भपाणिः स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि। तिलकं पादशौचं च न कुर्यात् दर्भपाणिना। तत्रैव 'व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः। यवाश्चौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः। यवगोधूमधान्यानि तिलाः कंगूस्तथैव च। श्यामाकं चीनकं चैव सप्तधान्यमुदाहृतम्। मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि। मानकृद्यजमानस्तु विदुषामेष निश्चयः। अङ्गुष्ठांगुलिमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते। तत्र तत्र बृहत्पर्वग्रंथिभिर्मिनुयात्सदा। नन्दीपुराणे। 'प्रमादतस्तु तन्नष्टं तावन्मात्रं प्रदीयते। अन्यथा स्तेयदोषः स्याद्धेम्न्यदत्ते विनाशिनि'। एतदुत्सृष्टसुवर्णपरम्। अन्यथान्यथेत्युक्ते चतुर्थचरणेन पौनरुक्त्यं स्यादिति। तस्माददत्ते उत्सृष्टमित्यर्थः। गन्धशास्त्रे 'कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारः कुंकुमस्य च। कर्प्पूरस्यैकभागस्तु चन्दनस्य तु षोडश। सर्वगंध इति प्रोक्तः समस्तसुरवल्लभः'। कालिकापुराणे। 'कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम्। एतानि पञ्चरत्नानि। छन्दोगपरिशिष्टे। 'यथोक्तवस्त्वलाभे तु ग्राह्यं तदनुकारि यत्। यवानामिव गोधूमा व्रीहिणामिव शालयः। पैठीनसिः। 'काण्डमूलपर्णपुष्पफलप्ररोहरसगन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्य्यात्'। प्ररोहोऽङ्कुरः। तथा। 'सर्वालाभे यवः प्रतिनिधिर्भवति। मैत्रायणी-

यपरिशिष्टे। "दर्भास्तरणे काशः प्रतिनिधिस्तदलाभे पर्ववतीभिरोषधी-भिस्तरणार्थान्कुर्वन्ति। आज्यार्थे तैलं प्रतिनिधिस्तदलाभे दधि पयो-वा तदलाभे श्वेततण्डुलपिष्टानि चाद्भिः संसृष्टानि आज्यार्थे कुर्वीत॥ पारस्करः। "अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म्म, परिसमुह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतोब्रह्मासनमास्तीर्य्य प्रणीय परिस्तीर्य्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्थवत्प्रोक्ष्य निरुप्याज्यमधिश्रित्य पर्य्यग्नि कुर्य्यात्। स्रुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् आज्यमुद्वास्योत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुत्पूयोपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादेष एव विधिर्य्यत्रक्वचिद्धोमः"। अस्य भाष्यम्। "अथ श्रौतकर्म्मविधानानन्तरं, अतो हेतोर्यतः श्रौतानि कर्म्माणि विहितानि स्मार्त्तानि तु विधेयानि। गृह्ये आवसथ्ये अग्नौ ये स्थालीपाकास्तेषां कर्म्म अनुष्ठानं व्याख्यास्यत इति शेषः। परिसमुह्य त्रिभिर्दर्भैः पांशूनपसार्य्य, उपलिप्य गोमयोदकाभ्यामुपलिप्य, उल्लिख्य खादिरेण खड्गाकृतिना स्फ्येन प्रागग्रा उदक्संस्थाः स्थण्डिले प्रादेशपरिमाणास्तिस्रोरेखाः कृत्वा, उद्धृत्य अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां यथोल्लिखिताभ्योरेखाभ्यः पांशूनुद्धृत्य, अभ्युक्ष्य अद्भिरभिषिच्य। अग्निमुपसमाधाय— श्रौतं स्मार्त्तं लौकिकं वा अग्निमात्माभिमुखं स्थापयित्वा। दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य्य प्रागग्रैः कुशैस्तत्र ब्रह्मत्वेन वृतमुपवेश्य। प्रणीय चतुरङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलखातं पात्रं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्धृतपात्रस्थजलेन पूरयित्वा पश्चिमासनेनिधाय सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामालभ्य पूर्वासने निदध्यात्। परिस्तीर्य्य बर्हिर्मुष्टिमादाय प्रागग्रैर्बर्हिभिः कुशैराग्नेयादीशानान्तमग्नेः परिस्तरणं विधाय। अर्थवदासाद्य यावद्भिः पदार्थैरर्थः

१ पर्ववतीभिः काण्डवतीभिः।

प्रयोजनं तावतोऽग्नेरुत्तरत आसाद्य । तद्यथा । पवित्रच्छेदनार्थं दर्भास्त्रयः, पवित्रार्थमनन्तर्गर्भसाग्रकुशपत्रद्वयम् । प्रोक्षणीपात्रं द्वादशाङ्गुलदीर्घं, आज्यस्थाली तैजसी मृन्मयी वा द्वादशाङ्गुलवितता प्रादेशोच्चा । तथा चरुस्थाली संमार्जनार्थं कुशास्त्रयः, समिधः पालाश्यः प्रादेशमात्रास्तिस्रः, स्रुवः खादिरो हस्तमात्राङ्गुष्ठमात्रखातः । आज्यं गव्यम् । चर्वर्थं व्रीहितण्डुलाः षट्पञ्चाशदधिकमुष्टिशतद्वयपरिमिततण्डुलाद्यन्नपूर्णपात्रं दक्षिणाऽवरो वा यथाशक्ति हिरण्यमिति । पवित्रे कृत्वा— त्रिभिः कुशैश्छित्वा प्रादेशमात्रे कुशपवित्रे विधाय । प्रोक्षणीः संस्कृत्य— प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासन्निधौ निधाय तत्र पात्रान्तरेण वामहस्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य द्वाभ्यामनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामुदगग्रे पवित्रे गृहीत्वा ताभ्यां प्रोक्षणीजलमुत्पूय पवित्रे प्रोक्षणीपात्रे निधाय दक्षिणहस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा तदुदकं दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य, अर्थवत्प्रोक्ष्य— अर्थवन्ति प्रयोजनवन्ति आज्यस्थाल्यादीनि पूर्णपात्रपर्यन्तानि प्रोक्षणीस्थाभिरद्भिरासादनक्रमेणैकैकशः प्रोक्ष्य, निरूप्याज्यमासादितमाज्यमाज्यस्थाल्यां पश्चादग्नेर्निहितायां प्रक्षिप्य चरुस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्यासादितांस्तण्डुलांस्तत्र प्रक्षिप्य, अधिश्रित्य तत्राज्यं ब्रह्माधिश्रपयति तदुत्तरतः स्वयमेव चरुं युगपदग्नावारोप्य, पर्यग्नि कुर्यात् ज्वलदुल्मुकं प्रदक्षिणमुभयोः समन्ताद्भ्रामयेत् । तदप्युल्मुकं च वह्नौ प्रक्षिपेत् । स्रुवं प्रतप्य दक्षिणहस्तेन स्रुवमादाय प्रागग्रमधोमुखमग्नौ तापयित्वा, संमृज्य— सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणहस्तेन संमार्जनकुशत्रयाग्रैर्मूलतोऽग्रपर्यन्तं संशोध्य । अभ्युक्ष्य प्रणीतोदकेन स्रुवमभिषिच्य, पुनः पूर्ववत्प्रतप्य दक्षिणतो निदध्यात् । आज्यमुद्वास्य चोत्थाप्य चरोः पूर्वेणानीयाग्नेरुत्तरतः स्थापयित्वा चरुमुत्थाप्याज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वाग्नेः पश्चा-

दानीय चरुं चाज्यं चोत्तरतो निधाय उत्पूय उपयमनकुशानादाय दक्षिणपाणिना गृहीत्वा सव्ये निधाय समिधमाधाय उत्तिष्ठन्नग्नौ समिधस्तूष्णीं प्रक्षिप्य पर्य्युक्ष्य प्रोक्षण्युदकेन सव्यप्रदक्षिणं चुलुकं गृहीतेन सपवित्रेणाग्निमीशानादितः परिषिच्य जुहुयात्। आघारादीनिति शेषः। एष एव हि विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः। परिसमूहनादिः पर्य्युक्षणपर्य्यन्तो यत्र क्वचिल्लौकिके स्मार्त्ते वाग्नौ होमस्तत्र वेदितव्यः। तथा "अन्वारब्ध आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्व्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टकृच्चैतन्नित्यं सर्व्वत्र" अस्यार्थः— ब्रह्मणा दक्षिणबाहुना दक्षिणबाहावन्वारब्धे होतरि आघारसंज्ञिके आहूती यथा। मनसा ॐप्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये। ॐइन्द्राय स्वाहा इद मिन्द्राय। आज्यभागौ आज्यभागसंज्ञिकौ होमौ। ॐअग्नये स्वाहा इदमग्नये। ॐसोमाय स्वाहा इदं सोमाय। महाव्याहृतयो भूराद्या स्तिस्रो यथा। ॐभूः स्वाहा इदं भूः, इदमग्नये वा। ॐभुवः स्वाहा इदं भुवः, इदं वायव इति वा। ॐस्वः स्वाहा इदं स्वः, इदं सूर्य्यायेति वा। सर्वप्रायश्चित्तं सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञिकाः पञ्चाहुतयः। यथा 'त्वन्नो अग्ने' इति 'सत्वन्नो अग्ने' इति 'अयाश्चाग्ने' इति 'येते शतम्' इति 'उदुत्तमम्' इति एभिः पञ्चभिर्मन्त्रैर्वरुणदेवताकाः पञ्चाहुतयः। प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताको होमः। यथा। ॐप्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये। स्विष्टकृच्च स्विष्टकृद्धोमः। यथा। ॐअग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते। एतान्नित्यम्। एतदाघारादि स्विष्टकृदवसानं। सर्वत्र सर्वेषु विहितेषु। स्विष्टकृद्धोमस्य कर्म्मविशेषे स्थानान्तरमाह। "प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविः" पूर्वं स्विष्टकृद्धोमो भवति। यद्याज्यादन्यच्चरुप्रभृतिहविर्भवति केवलाज्यं तु सर्वाहुतिशेषे भवतीत्यर्थः। देवीपुराणे। 'होमो ब्रह्म-

दिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाप्राप्तौ विधीयते'। इयं च होमसंख्या शक्त्यनुसारेण वैकल्पिकी द्रष्टव्या।

होमद्रव्यानुक्तौ । छन्दोगपरिशिष्टे 'आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते। मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः'। अनादेशे अविधाने होमद्रव्यस्येति शेषः । मन्त्रस्य देवतायाश्चानादेश इत्यनुषज्यते । मन्त्रस्यानादेशे प्रजापतिदेवताको ग्राह्यः । महाव्याहृतिमन्त्र एव प्रजापतिरित्युच्यते।देवतायाश्चानादेशे प्रजापतिर्देवतेत्यर्थः। एकेनैव प्रजापतिपदेनोभयोः सङ्ग्रहः।कल्पतरुस्वरसोऽप्येवम्। तथा 'होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये स्रुवः स्मृतः । पाणिनैवेतरस्मिंश्च स्रुचा चात्र न हूयते' । अनादेशे आधारपात्रस्येति शेषः । इतरस्मिन् द्रवद्रव्येतरहोमे । उभयत्राप्यनुपदेशे स्रुचा होमो न कार्य्यः । स्रुवो जुहूरिति समाख्याबलाज्जुह्वा अपि वैकल्पिकहोमकर्म्मसाधनत्वशङ्कानिरासार्थं स्रुचा न हूयत इत्युक्तम् । 'खादिरो वाऽथ पालाशो द्विवितस्तिः स्रुवः स्मृतः । स्रुग्बाहुमात्री विज्ञेया वर्त्तुलः प्रग्रहस्तयोः'। प्रगृह्यते इति प्रग्रहो दण्डः। स च स्रुक्स्रुवोर्वर्त्तुलो ज्ञेयः। 'समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्ज्जिताः। पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च इन्धनार्थं समिद्भवेत् । नांगुष्ठादधिका ग्राह्या समित्स्थूलतरा क्वचित् । न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता । प्रादेशान्नाधिका नोना तथा न स्याद्विशाखिका । न सपत्रा न निर्वीर्य्या होमेषु च विजानता' । विशाखिका त्रिविधशाखायुक्ता, निर्वीर्य्या निःसारा । मरीचिः । 'प्रागग्राः समिधो देयाः पुष्ट्यर्थं हि विजानता । शान्त्यर्थेषु सवल्कार्द्रा विपरीता जिघांसता । विशीर्णा विदला ह्रस्वाः वक्राः सशुषिराः कृशाः । दीर्घाः स्थूला घुणैर्युक्ताः कर्म्मसिद्धिविनाशिकाः' । समिदधिकारे ब्राह्मे । 'पलाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः । अश्वत्थोदुम्बरौ बिल्वश्चन्दनः

सरलस्तथा । शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यज्ञियाः' । अश्वत्थन्यग्रोधोऽश्वत्थसंपृक्तो वटः । वैकङ्कतः स्रुवावृक्षः । आपस्तम्बः । नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात् । विष्णुधर्म्मोत्तरे । 'मन्त्रेणोङ्कारपूर्वेण स्वाहान्तेन विचक्षणः । स्वाहावसाने जुहुयाद्ध्यायन्वै मन्त्रदेवताम्' । छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । 'पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका स्रुवादिना चेत्स्रुवमात्रपूरिका । दैवेन तीर्थेन च हूयते हविः स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तत्र पावके । योऽनर्च्चिषि जुहोत्यग्नौ मन्दार्चिषि च मानवः । मन्दाग्निर्मन्दबुद्धिश्च दरिद्रश्च प्रजायते । तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन । आरोग्यमिच्छताऽयुश्च श्रियमात्यन्तिकीं तथा । जुहूषंश्च हुते चैव पाणिसूर्पस्फयदारुभिः । न कुर्य्यादग्निधमनं न कुर्य्याद्व्यजनादिना । मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेषोऽभ्यजायत । नाग्निं मुखेनेति च यल्लौकिके योजयन्ति तत्' । जुहूषन् होतुमिच्छन् ।

अथ स्नातकब्राह्मणधर्म्मानाह मनुः ॥'उपानहौ च वस्त्रं च धृतमन्यैर्न धारयेत् । उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च' । करकः कमंडलुः । विष्णुः । 'विभवे सति न जीर्णमलवद्वासाः स्यात् । न नास्तीत्यभिलषेत ॥ याज्ञवल्क्यः । 'न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः । न विरुद्धप्रसंगेन संतोषी च भवेत्सदा' । विरुद्धप्रसंगेन अयाज्ययाजनादिना ॥ कुतस्तर्हि धनमन्विच्छेदित्याकांक्षायां स एवाह 'राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा । दंभिहैतुकपाखंडिबकवृत्तींश्च वर्जयेत्' । मनुः । 'पाखंडिनो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकाञ् शठान् । हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्' ॥ याज्ञवल्क्यः । 'शुक्लांबरधरोनीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः । न भार्य्यादर्शनेऽश्नीयान्नैकवासा न संस्थितः ॥ न संशयं प्रपद्येत नाकस्मा-

स्नातकधर्माः

१ युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी हैतुकः ।

दप्रियं वदेत् । नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्न वार्धुषिः' । वार्द्धुषिः प्रतिषिद्धवृद्ध्युपजीवी । तथा । 'दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान्सकमण्डलुः । कुर्य्यात्प्रदक्षिणं देवमृद्गोविप्रवनस्पतीन्' । दाक्षायणं सुवर्णम् । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं तद्वान् । अत्र ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्व्वचनं द्वितीयप्राप्त्यर्थम् । यदाह वसिष्ठः । 'स्नातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् । यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः' । मनुः । 'वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले' ॥ अत्र दाक्षायणीतिसामान्यमपि कुण्डलपरमेवेति मिताक्षरा । तन्न । अङ्गुलीयकादेरपि सौवर्णस्य धारणविधानात्सुवर्णरजतैरित्यादिना । याज्ञवल्क्यः । 'नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं नच संसृष्टमैथुनाम् । न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुचीराहुतारकाः' । संसृष्टमैथुनां संसक्तमैथुनां । अत्र यद्यपि नेक्षेतार्कमिति सामान्योक्तिस्तथापि तदुदयादिपरम् । यदाह मनुः । 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसोगतम्' । उपसृष्टं राहुग्रस्तम् । 'नाश्नीयाद्भार्य्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् । क्षुवतीं जृम्भमाणां च न चासीनां यथासुखम् । नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् । न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः' । अशुचिः सन् राहुतारका न पश्येदित्यन्वयः । तथा । 'अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं मन्त्रमुदीरयन् । वर्षसप्रावृतो गच्छेत्स्वप्यात्प्रत्यक्शिरा न च' । अयं मे वज्र सर्वं पाप्मानमपहन्तु इति मन्त्रः । गच्छेन्न तु धावेत् ' न प्रधावेच्च वर्षतीति मनुस्मरणात् । प्रत्यक्शिरा न चेति चकारान्नग्न एकश्च शून्यगृहे नशयीत । न च नग्नः शयीतेति वचनात् । नैकः स्वप्याच्छून्यगृहे इति वचनाच्च ।'ष्ठीवनासृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षि-

पेत्। पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत्'। मनुः 'नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत्। अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत्। न चैनं पादतः कुर्य्यान्न प्राणाबाधमाचरेत्'। तथा 'जलं पिबेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत्। नाक्षैः क्रीडेत धर्म्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत्'। शयानं श्रेष्ठं न प्रबोधयेत्। 'विरुद्धं वर्ज्जयेत्कर्म्म प्रेतधूमं नदीतरम्। केशभस्मतुषाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम्। नाचक्षीत धयन्तीं गां नाद्वारेण विशेत्क्वचित्। न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः। प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः। दुष्टा दशगुणं पूर्व्वात्पूर्व्वादेते यथोत्तरम्'। सूनी वध्यघातकः। ध्वजी शौण्डिकः। तथा 'देवर्त्विक्स्नातकाचार्य्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः। नाक्रामेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्त्तनानि च'। मनुः। 'देवतानां गुरोराज्ञः स्नातकाचार्य्ययोरपि। नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च'। बभ्रुणो नकुलवर्णस्य। 'उद्वर्त्तनमलस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च। श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः'। याज्ञवल्क्यः 'विप्राहिक्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन। आमृत्योः श्रियमाकांक्षेन्न कञ्चिन्मर्म्मणि स्पृशेत्'। विप्रो बहुश्रुतो ब्राह्मणः, अहिः सर्प्पः। क्षत्रियो नृपतिः। आत्मा स्वात्मा। 'दूराद्उच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेत्। श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्नित्यमाचारमाचरेत्। दूरात् गृहाद्दूरात्। 'गोब्राह्मणजलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत्। न निन्दा ताडने कुर्य्यात्सुतं शिष्यं च ताडयेत्। ताडनमनपकारिणो न कुर्य्यात्। 'अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृजं ततः। दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याज्ञानतया नर' इतिवचनात्। 'कर्म्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्म्मं समाचरेत्। अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु'॥ लोकविद्विष्टं लोकाभिशस्तिजननम्। धर्म्यं विहितमपि मधुपर्क्के गोवधा-

दिकं नाचरेत् । 'मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंबन्धिमातुलैः । वृद्धबालातुराचार्य्यवैद्यसंश्रितबांधवैः । ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्य्यादाससनाभिभिः । विवादं वर्ज्जयित्वा तु सर्वांल्लोकान् जयेद्गृही' । जामयो विद्यमानभर्त्तृकाः स्त्रियः । वैद्योविद्वान् । तथा 'पञ्चपिंडाननुदधृत्य न स्नायात्परवारिषु । स्नायान्नदीदेवखातगर्त्तप्रस्रवणेषु च' । परवारिष्विति परविशेषणोपादानात्स्वकृतवारिषु न पिण्डोद्धार इतिध्येयम् । एतच्च नित्यस्नानविषयम् । 'नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु चेति वचनात् । शौचाद्यर्थं स्नाने पिण्डानुद्धरणेऽप्यदोषः । 'परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्ज्जयेत् । अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि' । अग्निहीनस्य श्रौतस्मार्त्ताग्निरहितस्येति ।

श्रीविश्वम्भरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे ।
परिभाषाह्निकनिर्णयनामागाद्दशम उद्धारः ॥ १० ॥

व्यवहारो विवादश्चैकादशो दर्श्यते लघु ।

याज्ञवल्क्यः । 'व्यवहारान् स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम्'इति प्रथमाध्याये उक्तम्। पुनर्द्वितीयाध्याये । 'व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह। धर्म्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जित' इति ।एतत्कर्त्तव्यताकलापाभिधानम् । अन्यविरोधेन स्वात्मसंवन्धितया कथनं व्यवहारः । अनुकल्पमाह स एव । 'अप-

व्यवहारविचारोपक्रमः

श्यता कार्य्यवशाद्व्यवहारान्नृपेण तु। सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्व्वधर्म्मवित्'॥कात्यायनः। 'ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत्। वैश्यं वा धर्म्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्ज्जयेत्' । मनुः । 'यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्म्मविवेचनम् । तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः' । प्राड्विवाकादिसहितस्य नृपस्य व्यवहारदर्शनफलमाह कात्यायनः । 'सप्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः । ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः' । अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट् । तयोर्वचनं विरुद्धं विविधं च सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयति वा विवाकः । ब्राह्मणा अनियुक्ताः सभ्या नियुक्ता इति भेदः॥ अत एवोक्तं 'नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति। दैवीं वाचं स वदति यः शास्त्रमुपजीवति'। व्यवहारविषयमाह याज्ञवल्क्यः।'स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति यद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्' । व्यवहारं द्विविधमाह नारदः। 'द्व्यभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः। शङ्काऽसतान्तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनात्'। होढं लोप्त्रं लिङ्गमितियावत् । तेन दर्शनं साक्षाद्वा दर्शनं होढाभिदर्शनम् । 'वक्तव्येऽर्थे ह्यतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः । आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वान-

दर्शनम्'।आसेधो राजाज्ञया स्वयं वाऽवरोधः।आसेधकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्त्तते। स विनेयोऽन्यथाकुर्वन्नासेद्धा दण्डभाग्भवेत्। नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्तं परासेधमाक्रामन्नापराध्नुयात् । अत्र राजदैवादिपीडायामावश्यकासाधारणकर्मादौ न दोषः । नारदः । 'यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत्' ।परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्व्यवहारेषु विब्रुवन्'। याज्ञवल्क्यः । 'प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथाऽवेदितमर्थिना । समामास तदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्' । यथा येन प्रकारेण पूर्वमावेदितं न पुनरन्यथा । अन्यथावादिना भङ्गप्रसङ्गात् । यदुक्तम् । 'अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः ।आहूतःप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः' । देशस्थानादयः स्थावरेषु लेख्याः । यदुक्तम् । 'देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च । पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्त्तनम् । स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत्' । पक्षाभासमाह कात्यायनः । 'अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्ज्जयेत्' । निराबाधं अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहरतीत्यादि । उत्तरमाह स एव । 'पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् । अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदोविदुः । सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा । पूर्वन्यायविधिश्चैव मुत्तरं स्याच्चतुर्विधम्' । सत्योत्तरं यथा । 'साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता' । मिथ्योत्तरं चतुर्द्धा । 'मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः । अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्याचतुर्विधम्' । प्रत्यवस्कन्दनं कारणोत्तरम् । तदाह नारदः। 'अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनन्तथा'। प्राङ्न्या-

थोत्तरं तु यत्राभियोक्तारं व्यवहारमार्गेण जितं ब्रूतेऽभियुक्त इति । तदाह कात्यायनः । 'आचारेणाऽवसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि । सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते'। उक्तं चतुर्विधमुत्तरम् । तदन्ये चोत्तराभासाः । याज्ञवल्क्यः । 'ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्' । तत्र उत्तरानन्तरं । हारीतः । 'प्राङ्न्याये कारणोक्तौ च प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्' । क्रियां साक्षिदिव्यादिरूपाम् । याज्ञवल्क्यः । 'चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः' । भाषापादः उत्तरपादः क्रियापादः साध्यसिद्धिपादश्चेति चत्वारः पादा व्यवहारस्य ॥

अथ सङ्क्षेपादष्टादश विवादपदान्याह मनुः । 'तेषामाद्यमृणादानं निःक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म्म च । वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः । सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसङ्ग्रहणमेव च । स्त्रीपुंधर्मोविवादश्च द्यूतमाह्वय एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह' । तत्र ऋणादानं नारदः । ऋणन्देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् । दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम्' । बृहस्पतिः । 'परिपूर्णं गृहीत्वाधिं बन्धं वा साधुलग्नकम् । लेख्यारूढं साक्षिमद्वा ऋणं दद्याद्धनी सदा' । भोगलाभयुत आधिस्तद्रहितो बन्धः । मनुः । 'वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धनीम् । अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्धुषिकः शते' । व्यासः । 'सबन्धे भाग आशीतः साष्टभागः सलग्नके । निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः' । आशीतः अशीतितमः । साष्टभागोऽशीतितमभागस्याष्टमभागसहितः ।

निराधाने बन्धादिशून्ये । मनुः । ' द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम् । मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामानुपूर्व्यतः । कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता । धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ' । सदो धान्यातिरिक्तं फलादिक्षेत्रभवम् । वाह्यो वृषादिः । लवो लोमादिः ॥

अथ प्रतिभूः । बृहस्पतिः । 'दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा । चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । आहेको दर्शयामीति साधुरेषोऽपरोऽब्रवीत् । दाताहमेतद्द्रविणमर्पयाम्यपरोऽब्रवीत् । आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदिते धनम् । उत्तरौ च विसंवादे तौ विना तत्सुतावपि' ॥

अथ निःक्षेपः । नारदः । 'स्वद्रव्यं यत्र विस्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः । निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः' । याज्ञवल्क्यः । 'वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते । द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्' । स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा । प्रतिदानन्तथैवास्य प्रत्ययः स्याद्विपर्य्यये' । विपर्य्ययोऽन्यथाकरणम् । प्रत्ययः शपथः ॥

अथास्वामिविक्रयः । मनुः'अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव च । अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारो यथास्थितिः' । कात्यायनः । 'नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ज्ञातिभिः स्वकम् । अदत्तसक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनी' ॥

अथ सम्भूयसमुत्थानम् । 'समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् । लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथावासमुदाहृतम्' । बृहस्पतिः । 'क्षयो हानिर्यदा तत्र देवराजकृता भवेत् । सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशतः' । क्षयो मूलहानिर्लाभस्य ॥

---

१ निक्षेपद्रव्यस्याधारभूतं पात्रं वासनं करण्डादि ।

अथ दत्ताप्रदानिकम् । नारदः 'दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं स्मृतम्' । तत्रादेयानि । 'सामान्यपुत्रदाराधिसर्वस्वन्यासमाचितम् । प्रतिश्रुतं तथान्यस्य न देयं व्यष्टधा स्मृतम् । पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदोविदुः । अदत्तं तु भयक्रोधशोकमोहरुजान्वितैः । तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ बालमूढा ऽस्वतंत्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्ज्जितम् । कर्त्ता ममेदं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये वा धर्म्मसंहिते । यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम्' ॥ बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण ॥

अथ वेतनादानम् ॥ नारदः 'भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकर्म्म तद्विवादपदं स्मृतम्' ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ 'गृहीतवेतनः कर्म्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् । अगृहीते समं दाप्यो भृत्यैरक्ष्य उपस्करः' ॥ समं यावदुपगतम् । उपस्करो लांगलग्रहयोक्त्रादीनाम् ॥

अथ संविद्व्यतिक्रमः । नारदः ॥ 'पाखण्डिनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते । समयस्यानपाकर्म्म तद्विवादपदं स्मृतम्' ॥ समयः संवित् ॥ तदतिक्रमे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः । 'गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लंघयेच्च यः । सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्' ॥ गणस्य ग्रामादिजनसमूहस्य साधारणम् ।

अथ क्रीतानुशयः । नारदः । 'क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते । क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते । द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमाहरेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तु' । परतश्चतुर्थेऽह्नि । 'दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम्' । अत्र क्रमेणान्वयः । बीजं

व्रीह्यादि। अयो लोहं, वाह्योऽनडुत्। स्त्री दासी। दोह्यं महिष्यादि, पुमान् दासः।

अथ स्वामिपालविवादः। स्वामी गवादिस्वामी। पालः क्षेत्रादिपालकः। यदाह याज्ञवल्क्यः। 'माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी। दण्डनीया तदर्द्धन्तु गौस्तदर्द्धमजाविकम्'। अत्र महिष्यादिपदेन तत्स्वामी विवक्षितः। माषोऽत्र ताम्रिकपणस्य विंशतितमो भागः। 'माषो विंशतिमोभागः पणस्य परिकीर्त्तित' इतिनारदोक्तेः। एतच्चाज्ञानविषयम्। ज्ञानकृते तु 'पणस्य पादौ द्वौ गां ताद्विगुणं महिषीं तथा। तथाऽजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्त्तितः'।

अथ सीमाविवादः। याज्ञवल्क्यः। 'सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्तस्थविरादयः। गोपाः सीमां कृषाणाश्च सर्वे च वनगोचराः। नयेयुरेते सीमानं स्थलांगारतुषद्रुमैः। सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षितम्'।

अथ दण्डपारुष्यम्। नारदः। 'परगात्रेष्वभिद्रोहे हस्तपादायुधादिभिः। भस्मादिभिश्चोपघाते दण्डपारुष्यमुच्यते। अवगोरणनिःसंगपातनक्षतदर्शनैः। हीनमध्योत्तमानां च द्रव्याणां समतिक्रमात्। त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधने'। त्रीणि साहसान्याह याज्ञवल्क्यः। 'साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः। तदर्द्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धमधमः स्मृतः'। कार्षिकस्ताम्रिकः पणः। पलस्य चतुर्थोऽशः कर्षः, कर्षसंमितस्ताम्रविकारः कार्षिक इति॥

अथ वाक्पारुष्यम्। नारदः। 'देशकालकुलादीनामाक्रोशं व्यङ्गसंयुतम्[1]। यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यन्तदुच्यते'। उच्चैर्भाषणमाक्रोशः, व्यङ्गमश्लीलम्। प्रतिकूलार्थं उद्वेजकम्। 'नि-

---

१ मिताक्षरोद्धृतेऽस्मिन्वाक्ये 'न्यङ्गसंयुतम्' इति पाठः।

ष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम्। गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात्क्रमाद्गुरुः। साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं व्यंगमुच्यते। पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः'। साक्षेपं धिङ्मूर्ख जाल्मेत्यादि। अश्लीलं भगिनीत्यादि। पतनीयं सुरापानादि।

अथ स्तेयम्। मनुः। 'स्यात्साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत्कृतम्। निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वा चोपह्नुतोभयात्'। अन्वयवत्समक्षम्, निरन्वयमसमक्षम्। नारदः। 'साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो महर्षिभिः। स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात्'। वृद्धमनुः। 'अन्यायोपात्तवित्तत्वाद्धनमेषां मलात्मकम्। अतस्तान्घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्'। इदं महापराधविषयम्। विप्रे चौरे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः। 'सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत्'। सचिह्नं ललाटे श्वपदाङ्कम्। यथाह मनुः 'गुरुतल्पे भगः कार्य्यः सुरापाणे सुराध्वजः। स्तेये च श्वपदं कार्य्यं ब्रह्महण्याशिराः पुमान्'॥

अथ साहसम्। नारदः। 'सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः। तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमितिस्मृतम्। तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा। उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक्। फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च। भङ्गाक्षेपोपमर्द्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम्। वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च। एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम्'। एतेनैव भङ्गाक्षेपोपमर्द्दादिना। 'व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम्। प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्। वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः'। वधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा योज्याः॥

अथ स्त्रीसंग्रहणं व्यासः। 'अदेशकालभाषायां निर्ज्जने च

परस्त्रियाः । कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् । प्रेषणं गन्धमाल्यानां पुष्पभूषणवाससाम् । प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥ सहासनं विविक्ते तु परस्परमुपाश्रयः । केशाकेशिग्रहश्चैव सम्यक्संग्रहणं स्मृतम् । नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशाभिमर्शनम् । अदेशकालसंभाषं सहैकस्थानमेवच' ॥ यः परदाराणां नीव्याद्यभिमर्शनं करोति। यश्चादेशे निर्जने एकस्मिन्मंचकादाववतिष्ठते सोपि संग्रहणे प्रवृत्तो ग्राह्य इत्यर्थः । स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रहणं। तथा 'पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशिपरस्त्रियाः । सद्योवा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा' ॥ पुमान्केशाकेश्यादिभिर्लिङ्गैर्गृहीतव्यः ॥ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ॥ 'स्वजातावुत्तमो दण्डश्चानुलोम्ये तु मध्यमः । प्रातिलोम्ये वधः पुंसोनार्य्याः कर्णादिकर्त्तनम् । विशेषमाह मनुः॥ 'सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥ नारदः ॥ ' स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी तथा । गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः' ॥ निष्कासिनी दासी अनवरुद्धा ॥

अथ स्त्रीपुंयोगः ॥ नारदः । 'विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते । स्त्रीपुंयोगः समाख्यं तद्विवादपदमुच्यते ॥ मनुः । 'अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् । विषयेषु च संज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे' ॥ यद्यपि स्त्रीपुंसयोर्व्यवहारो निषिद्धस्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरम्परया वा विवदमानौ दम्पती राज्ञा निजधर्ममार्गे स्थापनीयौ ॥

अथ विभागः ॥ नारदः । 'विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य तनयैर्यत्र कीर्त्यते । दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः' ॥ विभागो नाम द्रव्यसमुदायानामनेकस्वामिकानामेकैकस्थाने स्थापनम् ॥

याज्ञवल्क्यः ॥ 'विभागं चेत्पिता कुर्य्यादिच्छया विभजेत्सुतान्। ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः' ॥ व्यक्तमाह मनुः। 'ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्। ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्याच्चतुरीयं तु यवीयसः ॥ इदं तु पितृकर्त्तृकपित्रर्जितद्रव्यविभागविषयम् ॥ नारदः। 'अत उर्द्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्द्धनं समम्। मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ॥ निवृत्ते चापि रमणे पितर्युपरतस्पृहे। सममिव्यनेन पितुरूर्द्ध्वं विषमविभागो न विहितः। मनुः ॥ 'उर्द्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्। भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः' ॥ पितृकर्त्तृकपुत्रीयसमविभागे पत्नीनामप्यंशमाह याज्ञवल्क्यः ॥ 'यदि कुर्य्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः। न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा' ॥ नारदः ॥ 'व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः। अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥ अर्जकस्य द्व्यंशमाह वसिष्ठः। येनैषां स्वयमुपार्ज्जितं स्यात्स द्व्यंशमेव लभेत। अस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः। 'सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः'। सामान्ये साधारणे। अर्थसमुत्थाने अर्थोपार्ज्जनोपाये। ज्येष्ठस्य विंशानुद्धारेपि विषमविभागमाह मनुः। 'एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽनुजः। अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः'। एकाधिकं द्वौ भागौ। अध्यर्द्धं सार्द्धैकभागं, ततोज्येष्ठात् अनुजः अनन्तरजः। अंशमंशं एकैकमंशम्। एतदनुद्धारपरम्। 'यथा नियोगधर्मो नो नानुबन्ध्यावधोऽपि वा। तथोद्धारविभागोपि नैव संप्रति वर्त्तते। इत्युद्धारविभागनिषेधात्। नियोगधर्मः क्षेत्रजोत्पत्तये देवरादिनियोजनम्। अनुबन्ध्यावधः मैत्रावारुणीं गां वशामनुबन्ध्यामालभेतेति श्रुत्युक्तो गोवधः। अत एवापस्तम्बोऽप्युद्धारविभागं दर्शयित्वा तच्छास्त्रैः प्रतिषिद्धमपि निषिद्धमिति निराकृ-

अथ स्त्रीधनं याज्ञवल्क्यः। 'पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्'। अध्यग्निविवाहाग्निकाले प्राप्तम्। आधिवेदनिकम् अधिविन्नास्त्रियै दत्तम्। मनुः। 'अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि। भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्'। अध्यावाहनिकं पतिगृहप्रापणकालीनं। 'ऊढया कन्यया चापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा। भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं मतम्। सौदायिकं धनम् प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते'। स्त्रीधनविभागमाह याज्ञवल्क्यः। 'अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः। तत्स्त्रीधनम्। 'दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके। गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्ता न स्त्रियै दातुमर्हति'। सम्प्रतिरोधके बन्दिग्रहणनिग्रहादौ। विभागनिह्नवे ज्ञातिबन्धुसाक्षिभिर्लेखितैः। विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः। यौतकैः पृथक्कृतैः। नारदः। 'साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानग्रहणमेव च। विभक्ता भ्रातरः कुर्य्युर्नाविभक्ताः कथञ्चन'॥

अथ द्यूतसमाह्वयौ। मनुः। 'अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते। प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः'। तत्र द्यूतसभाधिकारिणो वृत्तिमाह स एव। 'ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम्। गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवादितराद्दशकं शतम्'। ग्लहे पणे, शतपरिमाणवृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिः। तस्माच्छतिकवृद्धेः कितवात्सभिकः सभास्थः कितवानामुत्तमर्णः सभापतिर्वा इतरात् अपरिपूर्णशतिकवृद्धेः दशकं शतं जितद्रव्यस्य दशमं भागं। 'स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाक्रमम्'। स सभिकः। 'जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी'। उद्ग्राहयेत् पराजितादुद्धरेत्। द्यूते वादे निर्णयार्थमाह। 'द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि। राज्ञा सचिह्ना निर्वास्याः कूटाक्षोपाधि-

वेदिनः’। द्यूतनिषेधमाह मनुः । ‘द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत्तथा । तान्सर्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः । द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्’ ।

अथ प्रमाणानि । ‘प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्तितम्’ । तत्र लिखितम् । नारदः । ‘लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा । असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थिते तयोः’ । तत्रान्यकृतमाह । ‘यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या च परस्परम् । लेख्यन्तु साक्षिमत्कार्य्यन्तस्मिन् धनिकपूर्वकम् । विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् । तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं बलोपाधिकृतादृते । ऋणं लेख्यकृत्तन्देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु’ ॥

अथ भुक्तिः । याज्ञवल्क्यः । ‘पश्यतोऽब्रुवतो हानिर्भूमेर्विंशतिवार्षिकी । परेण भुज्यमाना या धनस्य दशवार्षिकी’ । हानिरवृद्धिर्न तु स्वत्वाभाव इत्येके । नारदः । ‘उपेक्षां कुर्वतस्तस्य तूष्णीं भूतस्य तिष्ठतः । काले विपन्ने पूर्वोक्ते व्यवहारो न सिद्ध्यति । अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः । एतद् बलात्कारोपभोगपरम्’ ॥ मनुः ॥ ‘अजडश्चेदपौगंडो विषयश्चास्य भुज्यते । भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति ॥ कात्यायनः ॥ अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनिश्चितः । तेन लेख्येन तत्सिद्धिर्लेख्यदोषविवर्जिता । तथा ‘सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते । तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिः ॥ तस्माद्भूमेर्धनस्य च फलहानिरिह विवक्षिता न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिरिति मिताक्षराप्याह ॥ तदुपपन्नं स्वाम्युपेक्षालक्षणस्वापराधात् । अनुपेक्षायां पुनर्विंशतेरूर्द्ध्वं नष्टं फलं लभत इतिराद्धान्तः ॥

अथापवादमाह याज्ञवल्क्यः । 'आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना । तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणान्धनैर्विना' । आध्यादिषु पश्यतोऽब्रुवतोपि हानिर्न्नभवतीत्यर्थः । नारदः । 'आगमेन विशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति' । पञ्चविशेषणयुक्तो भोगः प्रमाणमिति हि स्मर्य्यते । 'सागमो दीर्घकालश्च निराक्रोशोनिरंतरः । प्रत्यर्थिसंनिधानश्च परिभोगोपि पञ्चधेति । यदपि 'अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाकर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् । तदप्यस्मार्त्तकालोपलक्षणम् । त्रिपुरुषविवक्षायामेकवर्षाभ्यंतरेपि पुरुषत्रयातिक्रमसम्भवात् द्वितीयवर्षेऽप्यनागमभोगस्य प्रामाण्यप्रसंगादिति।

अथ साक्षी । सच साक्षाद्दर्शनाच्छ्रवणाच्च भवति यदाह मनुः । 'समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति' । सच द्विविधः । कृतोऽकृतश्च, यथाह नारदः । 'एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । कृतः पञ्चविधश्चैव षड्विधोऽकृत उच्यते । लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च । गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः स्मृतः' । लिखितादीनां स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम् । 'अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये सन्निवेश्यते । स साक्षी लिखितो नामस्मारितः पत्रकादृते । यदृच्छयागतः साक्षी यदृच्छाभिज्ञ उच्यते । अर्थिना साध्यसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् । यः श्राव्यते स्थितो गूढं गूढसाक्षी स उच्यते । तथा 'साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्य्युपरि भाषते । श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञकः' । अकृतान्षडाह नारदः । 'ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् । कार्य्येष्वधिकृतो यःस्यादर्थिना प्रहितश्च यः । कुल्याः कुलविवादेषु विधेयास्तेऽपि साक्षिणः । याज्ञवल्क्यः । 'त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः । यथाजाति यथावर्णं सर्वे

सर्वेषु वा स्मृताः । त्रयोऽवरा अन्यूना येषान्तेऽप्यवराः । त्रिभ्यो
साक्षिभेदा । न्यूना न भवन्तीत्यर्थः।असाक्षिणः पञ्चविधानाह नारदः।
'असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः। वचनाद्दोषतो भेदा-
त्स्वयमुक्तेर्मृतान्तरः। श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः।
असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः। तापसा वानप्रस्था। 'स्तेनाः
साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा। असाक्षिणस्ते दु-
ष्टत्वात्तेषु सत्यं न विद्यते॥ साक्षिणां लिखितानां च निर्दि-
ष्टानां च वादिनाम्। तेषामेको ऽन्यथावादी भेदात्सर्वे न
साक्षिणः।स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत्। योऽर्थः
श्रावयितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि। क तद्वदतु साक्षित्वमि-
त्यसाक्षी मृतान्तरः।मृतान्तरेऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्राविताम्तरे'। यत्र मु-
मूर्षुणा पित्रादयः श्राविताम्तत्र मृतान्तरोऽपि साक्षीत्यर्थः। त्र्य-
वराः साक्षिणो ज्ञेया इत्यस्यापवादमाह। याज्ञवल्क्यः।'उभयानुमतः
साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्'। अपिशब्दाद्द्वावपि। 'सर्वः साक्षी
संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे। सर्वपदेन तपस्वीदानशीलादिव्या-
वृत्तिः। साक्षिश्रवणमाह कात्यायनः। 'सभान्तः साक्षिणः सर्वा-
नर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ। प्राड्विवाको नियुञ्जीत विधिनानेन सान्त्व-
यन्। देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान्। उदङ्मुखा-
न्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन्। विशेषमाह मनुः। 'स-
त्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः। गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं
सर्वैस्तु पातकैः।याज्ञवल्क्यः 'असाधयन् दमन्दाप्यो दूषणं साक्षिणं
स्फुटम्। भाविते साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः।
मनुः। 'पितरस्त्ववलम्बन्ते पुत्रे साक्षित्वमागते। तार-
यिष्यति किन्न्वस्मान्किमधः पातयिष्यति। पंच पश्वनृते
हन्ति दश हंति गवानृते। शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते।

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् । सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं वदेत्’ ।

अथ अकथने दोषमाह याज्ञवल्क्यः । ‘अब्रुवन् हि नरः साक्ष्यमृणं सदश बन्धकम् । राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात्षट्चत्वारिंशकेऽहनि । तथा । ‘साक्षिणस्तु समुद्दिश्य यस्तु तान्न निगादयेत् । त्रिंशद्रात्रात्त्रिपक्षाद्वा तस्य हानिः प्रजायते । याज्ञवल्क्यः । ‘न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः । स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्योदण्डेन चैवहि । मनुः । ‘यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् । तत्तत्कार्य्यं निवर्त्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् । साक्षिविप्रतिपत्तौ निर्णयमाह याज्ञवल्क्यः । ‘द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा । गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः’ । यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् । अन्यथा वादिनो यस्य ध्रुवन्तस्य पराजयः । उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः । द्विगुणा वा ऽन्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः । यस्य जायेत सप्ताहादुक्तं साक्ष्यस्य साक्षिणः । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं तस्य कूटत्वमादिशेत्’ ।

अथ प्रकीर्णकम् । दुष्टत्वादिलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः । ‘देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च । ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ शुष्यत्स्खलद्वाक्यो वा विरुद्धं बहु भाषते । वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि । स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः । अभियोगेऽथवा साक्ष्ये दुष्टः स परिकीर्तितः’ । निर्भुजति वक्रयति । यत्रार्थिप्रत्यर्थिनौ युगपदागतौ तत्र प्रथमं कस्य क्रियेत्याकाङ्क्षायामाह याज्ञवल्क्यः । ‘साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः । सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनन्तु दापयेत् । दण्डं च स्वपणं चैव धनिने

धनमेव च'। सपणश्चेद्विवादइत्युक्ते पणरहितोऽपि विवादोदर्शितः। 'छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान् नयेन्नृपः। भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः'। भूतेन तत्वेन। भूतं वस्तुतत्त्वम्। 'स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः। अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः। गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्। नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन। आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम्। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्'। इत्यर्थशास्त्रं। 'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्विजम्। कामतोब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते' इतिधर्मशास्त्रम्। इयं द्वादशाब्दादिनिष्कृतिः। सुमन्तुः। 'नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधात्'। मनुः। 'आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम्। न हिंस्याद्ब्राह्मणं गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः'। एतदाततायिपरं, हिंसामात्रप्रतिषेधस्य सामान्यशास्त्रादेव सिद्धेः। 'अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः'। तथा 'प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम्। एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते'। कात्यायनः। 'यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्योब्रूयात्तु दैविकीम्। मानुषीं तत्र गृह्णीयान्नतु दैवीं क्रियां बुधः'। याज्ञवल्क्यः। 'सर्वेष्वेव विवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया। आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वैव बलवत्तरा। बलोपाधिविनिर्वृत्तान्व्यवहारान्निवर्त्तयेत्। स्त्रीनक्तमन्तरागारबलोपाधिकृतांस्तथा। राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योऽर्द्धं द्विजः पुनः। विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः। इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत्। अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च। हीनवर्णं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत्। ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्। दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम्। मध्यस्थ-

स्थापितं तत्स्याद्‌वर्द्धते न ततः परम् ॥ पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा। पुत्रपौत्रैर्ऋणन्देयं निह्नवे साक्षिभाषितम्। रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च। पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः'। रिक्थं धनम्। नारदः। 'धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत्। पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः।

अथ दासाः। तत्र नारदः। 'गृहजातस्तथाक्रीतो लब्धो दायादुपागतः। अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः। मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः। तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्याऽवसितः कृतः। भक्तदासश्चावज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः। विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः'। दायादुपागतः पित्रादिदासः। अनाकालभृतो दुर्भिक्षे पोषितः। आहितः आधितां नीतः। प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्याच्च्युतः। भक्तदास ओदनार्थमेव दासः। वडवा दासी, तया हृतः तल्लोभेन दासतां गतः। 'निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाहृतः'। निग्रहात् त्यागात्। 'स्वदासमिच्छेद्यः कर्त्तुमदासं प्रीतमानसः। स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सहाम्भसा। साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यद्भिरवाकिरन्। अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमवासृजेत्। अप्रव्रज्यावसितस्य तु मोक्षो नास्तीत्याह। 'प्रव्रज्यावसितो दासो राज्ञ आमरणान्तिकः' ॥

अथ दिव्यानि। तत्र बृहस्पतिः। 'घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमः। षष्ठश्च तण्डुलः प्रोक्तः सप्तमम् तप्तमाषकः। अष्टमः काल इत्युक्तो धर्मजं नवमं भवेत्। दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा'। याज्ञवल्क्यः। 'तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये। महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि' ॥

शीर्षकस्थस्तत्प्रयुक्तदण्डभाक् ॥ महाभियोगेष्वेतानीति श्रुतेस्तत्रैवैतानि नान्यत्रेति नियम्यते । न पुनरेमान्येव दिव्यानीति मिताक्षरा । 'स्नेहात्क्रोधाल्लोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः । विधिदृष्टस्य दिव्यस्य न भेदो जायते क्वचित्' । व्यासः । 'नाममन्त्रौषधिवशात्प्रदत्तं चाविधानतः । विसंवदेद्दिव्यमपि न तु साक्षी गुणान्वितः' । गुणवत्साक्षिसद्भावे दिव्यं न देयमित्यर्थः ।

अथ दिव्यकालाः । कात्यायनः । 'सचैलस्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् । कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधौ' । पितामहः । 'नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये चार्द्रवाससे । चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव हि । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः । कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात्सर्वकालिकी' । कोशग्रहणं सर्वशपथोपलक्षकम् । 'अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकल्पितः । शरद्ग्रीष्मे च सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम्' । नारदः । 'न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् । न प्रावृषि विषं दद्यान्न प्रवाते तुलां तथा । नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदाचन' । अत्र शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणम् । उष्णशब्देन शरद्ग्रीष्मयोः । 'याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्म्माणि वर्ज्जयेत्' इति दिव्येतरपरं वर्षाविहितेतरपरम् वा विशेषविधेरिति ॥

अथ दिव्यविशेषाधिकारिणः । नारदः । 'ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलिलन्देयं विषं शूद्रस्य चैव हि । साधारणश्च सर्वेषां कोशः प्रोक्तो मनीषिभिः । विषवर्ज्जं ब्राह्मणस्य सर्वेषां वा तुला स्मृता । कुष्ठिनां वर्ज्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् । पित्तश्लेष्मवतां दिव्यं विषं तु परिवर्ज्जयेत्' । द्रव्यसंख्यातो दिव्यभेदाः । 'विषं सहस्रेऽपहृते पादोने च हुताशनः । त्रिभागोने च सलिलमर्द्धे देयो घटस्तथा । चतुश्शता-

भियोगे तु दातव्यस्तप्तमाषकः। त्रिशते तण्डुला देया कोशश्चैव तदर्द्धके। शतेतदर्द्धेऽपहृते दातव्यं धर्म्मशोधनम्। गोचोरस्य प्रदातव्यं सभ्यैः फालावलेहनम्'। याज्ञवल्क्यः। 'नासहस्राद्धरेत्फालं न विषं न तुलां तथा। नृपार्थेष्वभिशापेषु दहेयुः शुचयः सदा। सहस्रे तु घटं दद्यात्सहस्रार्द्धे तथायसम्। अर्द्धस्यार्द्धे तु सलिलं तस्यार्द्धे तु विषं तथा। इन्द्रस्थानेऽभिशस्तानां महापातकिनां नृणाम्। नृपद्रोहे प्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत्'॥

अथ दिव्यप्रयोगः 'तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः। प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः। त्वं तुले सत्यधामासि पुरादेवैर्विनिर्मिता। तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय। यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधोनय। शुद्धश्चेद्गमयोर्द्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्'। अथ घटनिर्माणं पितामहनारदौ। 'छित्वा तु यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम्। प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्य्या मनीषिभिः। मन्त्रः सौम्यः। 'चतुरस्रा तुला कार्य्या दृढा ऋज्वी तथैव च। कण्टकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत्। चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ चोपरि तत्समौ। अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव च। हस्तद्वयं निखनयेत्पादयोरुभयोरपि। तोरणे च तथाकार्य्ये पार्श्वयोरुभयोरपि॥ घटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः।अवलंबौ च कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ। मृन्मयौ सूत्रसंबद्धौ घटमस्तकचुंबिनौ। प्राङ्मुखोनिश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे घटस्तथा। शिक्यद्वयं समासाद्य पार्श्वयोरुभयोरपि। प्राङ्मुखःकल्पयेद्दर्भान् शिक्ययोरुभयोरपि। पश्चिमे तोलयेत्कर्त्तृनन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम्। पिष्टकं पूरयेत्तस्मिन्निष्टकाग्रावपांसुभिः॥ उदकं च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः। यस्मिन्न प्लवते तोयं स विधेयो घटः समः। तोलयित्वा नरं पूर्वं

पश्चात्तमवतारयेत् । घटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम्' । ततः प्राड्विवाकः प्राञ्जलिर्देवानावाहयेत् । 'एह्येहि भगवन् धर्म्म अस्मिन्दिव्ये समाविश । सहितो लोकपालैश्च वस्वादिसमरुद्गणैः । ततोदिक्षु लोकपालांश्च पूजयेत् । एह्येहीति मंत्रेण धर्म्मं पूजयेत् । 'चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्त्तव्यो वेदपारगैः । आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः । वाक्यं तदाभियुक्तस्य लिखित्वा तन्तु पत्रके । मंत्रेणानेन सहितं तत्कार्य्यं तु शिरोगतम्' । मंत्रश्च । "आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्म्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्" ॥ एतच्च धर्म्मावाहनादि शिरःपत्रारोपणान्तं सर्वदिव्यसाधारणम् । ततः प्राड्विवाकोधटमामन्त्रयेत् । 'त्वं घट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । धकाराद्धर्म्ममूर्तिस्त्वं टकारात्कुटिलः स्मृतः । धृतोभावयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे । व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि' । ततो घटारोपितं तं विनाडीपञ्चकं स्थापयेत् । 'दशगुर्वक्षरः प्राणः षट् प्राणाः स्युर्विनाडिका । तासां षष्ट्या घटी ज्ञेया स्यात्त्रिंशद्धटिकास्त्वहः' । तासां षष्ट्येति, हंसीच्छन्दसा पद्यं विनाडिका । यथा 'अभ्रश्यामः पीतं वासोबिभ्रद्गीतं योगीन्द्रैः । गोपैः सार्द्धं वृन्दारण्ये पद्भ्यां चक्रे गोचारम् । भक्तप्रेष्ठं देवश्रेष्ठं विघ्नौघानां भेत्तारं । तं वन्देऽहं निस्सन्देहं श्रीगोविन्दं सानन्दम्' इति ॥

अथ शुध्यशुद्धी । 'तुलितो यदि वर्द्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः । समो वा हीयमानो वा नापि शुद्धो भवेन्नरः' । अशुद्धिकारणं कक्षादिच्छेदोभङ्गो वा । तदुक्तम् । 'कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे घटकर्कटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथैवाशुद्धिमादिशेत्' । कक्षं शिक्यम् । कर्कटकौ कर्कटशृङ्गाभौ तुलान्तयोः शिक्याधारावीषद्वक्रावा-

थसकीलकौ । अक्षः पादः ।'एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् । महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते' ।

अथाग्निविधिः । याज्ञवल्क्यः ।'करौ विमृदितव्रीहेर्लक्षयित्वा ततोन्यसेत् । सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत्' । ततो धर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तविधेरनन्तरम् । कर्त्तुरग्न्यभिमन्त्रणमाह । 'त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक । साक्षिवत्पापपुण्येभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम । नारदः । 'अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरञ्जितम् । तापे तृतीये सन्ताप्य ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम् । त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानिमानवाः । तस्येत्युक्तवतोलौहं पञ्चाशत्पलिकं स्मृतम् । अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ।'पितामहः । 'अस्रहीनं समं कृत्वा अष्टाङ्गुलमयोमयम् । पिण्डं तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम्' । उभयोर्हस्तयोरश्वत्थदलदधिदूर्वाद्यन्तरितयोरयःपिण्डं न्यस्य किं कुर्यात्तत्राह याज्ञवल्क्यः 'स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत् । पितामहः । 'न मण्डलमतिक्रामेन्नार्वाक् संस्थापयेत्पदम्' । मण्डलप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः 'षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् । पितामहः । 'कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमन्तथा । आग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं स्मृतम् । तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् । पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौवेरमुच्यते । सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रं त्वष्टमं स्मृतम् । नवमं सर्वदैवत्यं इति दिव्यविदोविदुः । द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् । षट्पंचाशत्समधिकम् भूमेस्तु परिकल्पना । कर्त्तुः पदसमं कार्य्यं मण्डलं तु प्रमाणतः । मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः' । अत्रापि गन्तव्यानि सप्तैव मण्डलानि । अङ्गुलप्रमाणं तु । 'तिर्य्यग्यवोदराण्यष्टौ ऊर्द्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला'। याज्ञवल्क्यः 'मुक्ताग्नि मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात्'। अष्टमे स्थित्वा नवमे मुक्तेसर्थः। कात्यायनः । 'प्रस्खलन्नभिशस्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दह्यते। अदग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेत्'। याज्ञवल्क्यः। 'अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेत्'॥

अथोदकविधिः। याज्ञवल्क्यः। 'सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम्। नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत्'। अभिशाप्य अभिमन्त्र्य कं जलं विशेत् । शोध्य इतिशेषः। एतच्च धर्मावाहनादिवरुणपूजाद्यनन्तरम् । प्राड्विवाको जलमभिमन्त्रयेत्। "तोय त्वं प्राणिनां प्राणाः सृष्टेराद्यं तु निर्मितम्। शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा। अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे"। पितामहः 'स्थिरतोये निमज्जेत्तु न ग्राहिणि नचाल्पके। तृणशैवालरहिते जलौकामत्स्यवर्ज्जिते । देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन् शस्तं तु शोधनम् । आहार्यं वर्ज्जयेन्नित्यं शीघ्रगासु नदीषु च । आविशेत्सलिले नित्यमूर्मिपङ्कविवर्ज्जिते'। आहार्यमुद्धृतम्। 'उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य च' । याज्ञवल्क्यः। 'समकालमिषुं मुक्तमानीयाऽन्यो जवी नरः। गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयात्'। अयमर्थः । त्रिषु शरेषु मुक्तेषु एको वेगवान् मध्यमशरपातस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति, अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां शोध्यो निमज्जति। तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोपि द्रुततरं मध्यमशरपातस्थानं गच्छति। शरग्राही च तस्मिन्प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्ज्जलगतं यदि शोध्यं पश्यति तदा स शुद्धो भवति। इदं स्पष्टयति पितामहः। 'गन्तुश्चापि च कर्त्तुश्च समङ्गमनमज्जनम्। गच्छेत्तोरणमूला-

त्तु लक्ष्यस्थानं जवी नरः । तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगमादाय सायकम् । गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषोगतः । आगतस्तु शरग्राही न पश्यति स शुद्ध्यति' । जविनौ निर्द्धारयति नारदः । 'पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे । तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात् इति । गत्वा तु तज्जलस्थानतटे तोरणमुच्छ्रितम् । कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचौ' । कर्णमात्रं शोध्यकर्णप्रमाणम् । पितामहः । 'शरान्सम्पूजयेत्पूर्वं वैणवं च धनुस्तथा । मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म्म समाचरेत्' । नारदः 'मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शतत्रयम् । हस्तानां च शते सार्द्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः । न्यूनाधिके तु दोषः स्यात्क्षिपतः शायकास्तथा ॥ क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् । मन्दं पञ्च शतं ज्ञेयमेष प्रोक्तो धनुर्विधिः । इयमंगुलसंख्या । एवमेकादशांगुलाधिकं हस्तचतुष्टयम् क्रूरं, दशांगुलाऽधिकं मध्यमं, नवांगुलाधिकं मन्दमिति । शराश्चानायसाग्रा वैणवाः कार्य्याः । 'शरांश्चानायसाग्रांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये । वेणुकाण्डमयांश्चैव क्षेप्ता तु सुदृढं क्षिपेत्' । इति वचनात् ॥ क्षेप्ता च क्षत्रियः प्रोक्तस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि च । अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्ततः क्षिपेत् । तेषां च प्रेषितानां च शराणां शस्त्रचोदनात् । मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण बलीयसा । शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्प्पणं तु विवर्ज्जयेत् । सर्प्पन्सर्प्पन् शरो याति दूराद्दूरतरं यतः । इषुं न प्रक्षिपेद्धीमान्मारुते चातिवाति वा । विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थाणुसमाकुले । तृणगुल्मलतावल्लीपङ्कपाषाणसंकुले । अन्यथा नैव शुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् । स्थानाद्वान्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वन्निवेशितः । शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका । अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्' । अयमत्र प्रयोगः । शरेषु त्रिषु मुक्तेषु

मध्यमशरपातस्थाने मध्यमं शरं गृहीत्वा जविन्येकस्मिन्पुरुषे स्थितेऽन्यस्मिंश्च तोरणमूले स्थिते प्राड्विवाकेन तालत्रये दत्ते युगपद्गमनमज्जने ॥

अथ विषविधिः ॥ तमाह याज्ञवल्क्यः । 'त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्म्मे व्यवस्थितः । त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम् । एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् । यस्य वेगैर्विना जीर्णं शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत्' ॥ धातोर्द्धात्वंतरप्राप्तिर्विषवेग इतिस्मृतः ॥ धातवश्च त्वगादयः सप्त प्रसिद्धाः । विषवेगाश्च सप्तोक्ता विषतंत्रे । 'वेगोरोमांचमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ, तस्योर्द्ध्वंस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ । योवेगः पञ्चमोऽसौ नयति विवशतां कंठभङ्गं च हिक्कां, षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य' । नारदः । 'दद्याद्विषं सोपवासो देवब्राह्मणसन्निधौ । धूपोपहारमंत्रैश्च पूजयित्त्वा महेश्वरम्' । सोपवासः प्राड्विवाकः धर्म्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तं साधारणविधिं विधाय विषमभिमन्त्रयेत् । 'त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । पापानां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव । मृत्युमूर्त्तिर्विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्म्मितम् । त्रायस्वैनं नरं पापात्सत्येनास्यामृतं भव' इत्यभिमंत्र्य दक्षिणाभिमुखाय दद्यात् । 'द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा विषं दद्यात्समाहितः' । इति वचनात् । नारदः कालमाह । 'तोलयित्त्वेप्सितं काले देयं तद्धि हिमागमे । नापराह्णे न मध्याह्ने न संध्यायां तु धर्म्मवित् । वर्षे चतुर्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्मृता । हेमन्ते स्यात्सप्तयवा शरद्यल्पा ततोऽपि हि' । अल्पा षड्यवा, हेमन्तपदं शिशिरस्याप्युपलक्षकम् । सर्वदिव्यसाधारणे वसन्तेऽपि सप्तयवा विषस्य मात्रा । यथाह नारदः 'विषस्य पलषड्भागाद्भागोविंशतिमस्तु

यः। तमष्टभागहीनन्तु शोध्ये दद्याद्घृतप्लुतम्। विंशतिमो भागोऽष्टयवाः तस्याष्टमभाग एव यवः । घृतं च विषात्त्रिंशद्गुणं ग्राह्यम्। 'घृतेन योजितं श्लक्ष्णं पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितं'। इति कात्यायनवचनात्। पितामहः। 'त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पुरुषैः स्वैरधिष्ठितं। कुहकादिभयाद्राजा धारयेद्दिव्यकारिणम्। औषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान्। कर्त्तुः शरीरसंस्थांश्च गूढोत्पन्नात्परीक्षयेत्। विषमपि रक्षणीयं 'अकृत्रिममसंमूढममन्त्रोपहतं च यत्'। इति नारदस्मरणात्। विषे पीते यावत्करतालिकापञ्चशतं तावत्प्रतीक्षणीयोऽनन्तरं चिकित्सनीयः। यदाह नारदः। 'पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत्। तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्य्याच्चिकित्सितम्'। पितामहः। 'भक्षिते तु यदा स्वस्थो मूर्च्छाच्छर्द्दिविवर्ज्जितः। निर्विकारोदिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्द्दिशेत्। एतदल्पमात्राविषयम्॥

अथ कोशविधिः॥ याज्ञवल्क्यः। 'देवानुग्रान्समभ्यर्च्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत्। संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयम्'। धर्म्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तं कृत्वा 'तोय त्वं प्राणिनां प्राणा इति तोयमभिमन्त्र्य तत्तोयं प्राड्विवाकः। संश्राव्य 'सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेति शोध्येनाभिमन्त्रितं पाययेच्छोध्यम्। पितामहः। 'भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम्। समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत्। दुर्गायाः पाययेच्चौरान्ये च शस्त्रोपजीविनः। भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत्। दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम्। अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि च'। इति देवतानियमः। 'विस्रम्भे सर्वशङ्कासु सन्धिकार्य्ये तथैव च। एषु कोशःप्रदातव्यो-नित्यं चित्तविशुद्धये'। इति कार्यनियमः। 'पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च। सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते'।

सशूक आस्तिकः। 'मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च। कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः। महापराधिनिर्द्धर्म्मकृतघ्नक्लीबकुत्सिते। नास्तिकव्रात्यदासेषु कोशपानं विवर्ज्जयेत्'। इत्यधिकारिनियमः। नारदः। 'तमाहूयाभिशस्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम्। आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्रयम्'। याज्ञवल्क्यः।'अर्व्वाक् चतुर्द्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम्। व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः'। नारदः। 'ऊर्द्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतं तु महद्भवेत्। नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्'। वैकृतं रोगाग्नीष्टमरणादि। रोगानाह शातातपः। 'ज्वरातीसारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम्'॥

अथ तण्डुलविधिः। पितामहः।'तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितम्। चौरे तु तण्डुला देया नान्यस्येति विनिश्चयः'। तण्डुलविधिः। पितामहः। 'तण्डुलान्कारयेच्छुक्लाञ् शालेर्नान्यस्य कस्यचित्। मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः। स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत्। प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकं। तण्डुलान् भक्षयित्वा च पत्रे निष्ठीवयेत्ततः। पिप्पलस्य तु नान्यस्य अभावे भूर्ज एव च। लोहितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यति। गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्द्दिशेत्'। धर्म्मावाहनादिः साधारणविधिरपीति॥

अथ तप्तमाषविधिः। पितामहः 'सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं वा षोडशांगुलम्। चतुरङ्गुलखातं तु मृन्मयं वाथ मण्डलम्'। मण्डलं वर्त्तुलम्। पूरयेद्घृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैश्च तत्। सुवर्णमाषकं तस्मिन्सुतप्ते निक्षिपेत्ततः॥ अंगुष्ठांगुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम्। कराग्रं यो न धुनुयाद्विस्फोटो वा न जायते। शुद्धो भवति धर्म्मेण निर्विकारकरांगुलिः'। उद्धरेदिति वचनात्पा-

त्रादुत्क्षेपणमात्रं न बहिः प्रक्षेपोऽप्यादरणीय इति मिताक्षरा ॥

अथापरकल्पः । 'सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृन्मयेऽपि च । गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः। सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोधिताम् । सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् । भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्ये सनखस्पर्शगोचरे । परीक्षेतार्द्रवस्त्रेण क्षुक्षुङ्कारं सघोषकम् । ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् । परम्पवित्रममृतं घृत त्वं यज्ञकर्मसु । दह पावक पापं मां हिमशीतं शुचौ भव । उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् । ग्राहयेन्मुद्रिकां तान्तु घृतमध्यगतां तथा । प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः । यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः' । अत्रापि धर्मावाहनाद्यनुसन्धेयम् । घृतानुमन्त्रणं प्राड्विवाकस्य । 'त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यग्निमन्त्रणं शोध्यस्य कार्य्यम् । प्रदेशिन्यैवोद्धरणं मुद्रिकायाः 'प्रदेशिनीं परीक्षेयुरिति वचनादिति ।

अथ धर्माधर्माख्यदिव्यविधिः । नारदः । 'अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । हन्तॄणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम्। हन्तॄणां साहसिनां, याचमानानां उत्तमर्णादीनां, प्रायश्चित्तार्थिनां पातकेनाभियुक्तानां 'राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम्' । इति प्रतिमाविधानम् । सीसकं वा आयसं वेत्यर्थः । पक्षान्तरमाह । 'लिखेद्भूर्ज्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्च्चयेत् । सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् । एवंविधौ चोपलिख्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् । गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्य्यौ समन्ततः । मृद्भाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ । उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ । आवाहयेत्ततोदेवांल्लोकपालांश्च पूर्ववत् । धर्मावाहनपूर्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत्' । ततोऽभिशस्तो मन्त्रयेत् । ' यदि पाप-

विमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे । अशुद्धश्चेन्मम करे पापमायातु धर्मतः' ॥ इति मन्त्रेण । 'अभियुक्तस्तयोरेकं प्रगृह्णीताविलम्बितः । धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे हीयते तु सः । एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणं' । अन्ये च शपथा द्रव्याल्पत्वमहत्त्वजातिविशेषविषया मन्वादिभिरुक्ताः । यथा 'निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् । त्रिनिष्कादर्वाक् पुण्यं स्यात्कोशपानमतः परम् । सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तुपातकैः' । इदमप्यसाक्षिपरम् । साक्षिणं श्लोकश्रावणस्योचितत्वात् । इतिध्येयम् । कात्यायनो दण्डमाह । 'शतार्द्धं दापयेच्छूद्धमशुद्धो दण्डभाग्भवेत्' । दण्डस्तु । 'विषे तोये हुताशे च तुलाकोशे च तण्डुले । तप्तमाषकदिव्ये तु क्रमाद्दण्डं प्रकल्पयेत् । सहस्रं षट्शतञ्चैव तथा पञ्चशतानि च । चतुस्त्रिद्व्येकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेत्' । अयं दिव्यनिबन्धो दण्ड इति ॥

श्रीविश्वम्भरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे ।
एकादश उद्धारोव्यवहृतिनिर्णीतिरूपोऽगात् ॥ ११ ॥

द्वादशे तु समुद्धारे प्रायश्चित्तं निरूप्यते।

अङ्गिराः। 'प्रायोनाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते।
प्रायश्चित्त- तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्'। शङ्खः। 'पापात्मन-
परिभाषा। स्तु पापेभ्यः कृच्छ्रैः सन्तारिता नराः। गतपापा दिवं यान्ति नात्र कार्य्या विचारणा। पापं चेत्पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते। मुच्यते पातकैः सर्वैः महाभ्रैरिव चन्द्रमाः'। मनुः। 'अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन्। प्रसज्य चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः'। प्रायश्चित्तकल्पनायां शङ्खः। 'सर्वतो जीवितं रक्षेज्जीवन्पापं व्यपोहति। व्रतैः कृच्छ्रैस्तथा दानैरित्याह भगवान्यमः'। विष्णुः। 'अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः। प्रायश्चित्तार्द्धमर्हति स्त्रियोरोगिण एव च'। अङ्गिराः। 'ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च। चरेद्गुरुः सुहृद्वापि प्रायश्चित्तं विशुद्धये। लघुविष्णुः। 'स्त्रीणामर्द्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा। पादो बालेषु प्रदातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः'। प्रायश्चित्ताकरणे याज्ञवल्क्यः।'प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः। अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान्यान्ति दारुणान्। तामिस्रं लोहशंकुं च महारौरवशाल्मली। रौरवं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रकम्। सङ्घातं लोहितोदं च ऋचीकं संप्रतापनम्॥ महानरककाकोलं सञ्जीवननदीपथम्। अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च। असिपत्रवनं घोरं तपनं चैकविंशकम्। महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा। अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः'। जमदग्निः। 'नदी वैतरणीनाम दुर्गन्धरुधिरावहा। उष्णतोया महावेगा
अकृतप्रायश्चि- अस्थिकेशतरङ्गिणी। अचीर्णैस्तत्र पच्यन्ते प्रायश्चित्तैस्तु
त्तयातना मानवाः। तस्मादात्मविशुद्ध्यर्थं कर्त्तव्यं श्रेय एव च'। यमः।

'दक्षिणां तु दिशं याम्यां मनुष्याः पापकारिणः।यमदूतैः प्रणीयन्ते वद्धा पाशैरयोमयैः । क्रोशन्ते पच्यमानास्ते दह्यन्ते स्वेन कर्मणा । विशस्यमानाः प्रेतैश्च पुरुषादैर्भयङ्करैः । वर्णधर्मपरिभ्रष्टा आश्रमेभ्यः परिच्युताः । भिन्ने देहे प्रपद्यन्ते प्रेतीभूता यमक्षयम् । क्षुत्पिपासाभिभूतास्ते पच्यमानाः स्वकर्मभिः । क्षुधिता भक्षयन्त्येते आयसं वह्निसन्निभम् । दीर्घाः कृशा श्मश्रुलाश्च शूचीकर्णा विवाससः । स्वानि कर्माणि शोचन्ते यात्यमानाः समागताः । परस्वान्यभिलिप्सन्ते योजनायतकुक्षयः । सरित्कूपतडागानां पुष्करिण्याश्च लिप्सवः । दीनस्वरा अश्रुकण्ठा विकृता शुष्कतालवः । देहि देहीति भाषन्ते कल्पमानास्ततस्ततः' ।

अथ प्रायश्चित्तभेदाः । मनुः।'पापं कृत्वा हि सन्तप्य तस्मा-
प्रायश्चित्तानुकल्पाः त्पापात्प्रमुच्यते। नैतत्कुर्य्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते ततः'। यमः।'शोषणेन शरीरस्य तपसाऽध्ययनेन च ।पापकृन्मुच्यते पापाद्दानेन च दमेन च'। अङ्गिराः।'ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् । स्वापकेष्वापि भुञ्जानो ध्यायी नैव तु लिप्यते। प्राप्त षोडशवर्षेण यद्बाल्ये दुष्कृतं कृतम् । पश्चाद्धर्मप्रवृत्तस्य तत्सर्वमुपशाम्याति। महाभारते । 'यद्यकार्य्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम् । सर्वं दहति गङ्गाम्भस्तृणराशिमिवानलः।लिङ्गस्थापनमपिप्रायश्चित्तं कालिकापुराणे । 'रावणं सूदयित्त्वा तु रामो दाशरथिस्तदा । विमुक्तोब्रह्महत्यायाः स्थाप्य लिंगं स्वतेजसम् । अद्यापीन्द्रेश्वरं दृष्ट्वा तथा रामेश्वरं प्रभुम् । मुच्यते ब्रह्महत्याया नरो नैवात्र संशयः' । संवर्तः । 'हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानन्तथैव च । नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि' । तत्र रहस्यकृते पापे विशेषमाह मनुः । 'एतैर्द्विजातयः शोध्याः व्रतैश्चाविष्कृतैनसः । अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत्' । एतैः कृच्छ्रादिलक्षणैस्सर्व-

मस्माभिः कर्म्मविपाकसारोद्धारे निरूपितमिति नेह प्रदर्श्यते। देवलः। 'प्रकाश उक्तं यत्किंचित्त्रिंशद्भागो रहस्यके। त्रिंशद्भागः षष्टिभागः कल्प्यो जप्याद्यपेक्षया।

अथ किञ्चिद्भाग्यवतां भागवतानां भाव्यमभाव्यमितरेषामुच्यते।

भगवत्स्मरणात्प्रायश्चित्ताभावः। विष्णुपुराणे।'प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्म्मात्मकानि च। यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम्। प्रातर्निशि तथासंध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन्। नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः। तस्मादहर्न्निशं विष्णुं संस्मरन्पुरुषो मुने। न याति नरकं शुद्धः संक्षीणाखिलपातकः।' तथा। 'अवशोऽपि हि यन्नाम कीर्त्तनात्सर्वपातकैः। पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव। यन्नामकीर्त्तनं भक्त्या विलापनमनुत्तमम्। मैत्रेय सर्वपापानां धातूनामिव पावकः।' श्रीभागवते। 'न निष्कृतैर्ब्रह्मविशारदोदितैस्तथा विशुद्ध्यत्यघवान् व्रतादिभिः, यथा हरेर्नामपदैरुदीरितैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलंभकम्'। निष्कृतैः प्रायश्चित्तैः। ब्रह्मविशारदा मन्वादयः। उपलम्भकं परिचायकं। 'नैकान्तिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृते मनः पुनर्द्धावति वेदसत्पथे। तत्कर्म्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्वभावनः'। कर्म्मनिर्हारः प्रायश्चित्तम्। सत्वभावनोऽन्तःकरणशोधकैः। तथा। 'प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम्। न निष्पुनाति राजेन्द्र सुराकुंभमिवापगा'। नच द्वादशाब्दादिवैयर्थ्यम्। विष्णुनामाविश्वस्तेषु सार्थकत्वादिति॥

प्रायश्चित्तैः किं क्रियते अथ च सकलोऽपि प्रायश्चित्तविधिरगङ्गादेशपरः।'प्रायश्चित्तं तु तत्रैव यत्र गङ्गा न विद्यते' इति वचनात्। तस्माद्गङ्गास्नानभगवत्कीर्त्तनयोर्महिमा यैर्न ज्ञायते तान्प्रति प्रायश्चित्तविधानमिति महद्रहस्यम्। तथापि किञ्चिदुच्यते। याज्ञवल्क्यः।'प्रायश्चित्तैरपैत्ये-

नोपदज्ञानकृतम्भवेत्’ । तथा ‘म्लेच्छेनाधिगता शूद्रा त्वज्ञानात्तु कथञ्चन कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत ज्ञाने तु द्विगुणम्भवेदिति वचनात् । मनुः ‘इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते’ । अनेन द्वादशाब्दादिव्रतमेव निषिध्यते । न प्रायश्चित्तमात्रम् । ‘यः कामतो महापापं नरः कुर्य्यात् कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते’ । इति मरणरूपप्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु । ‘कामकृते प्रायश्चित्ते व्यवहार्य्यत्वमात्रं न पापक्षय इति मिताक्षरा । तदपि महापापपरम् । ‘अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति । कामतस्तु कृतं पापं प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति मनुस्मरणात् । मरणान्तिके तु पापक्षयो भवत्येव । ‘नास्यास्मिंल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषन्तु निहन्यत’ इत्यापस्तम्बात् । महापातकान्याह याज्ञवल्क्यः । ‘ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संविशेत्’ । स्तेनः सुवर्णस्य, सुवर्णापहरणं महापातकमित्यापस्तम्बस्मरणात् । गुरुतल्पगो मातृगामी । ‘शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् । ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्’ । अन्यच्छिरःकपालं दण्डाग्रसमारोपितं ध्वजपदवाच्यं गृह्णीयात्, तच्च कपालं स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःसम्बन्धि ग्राह्यं, तदलाभेऽन्यस्य ब्राह्मणस्यैव ग्राह्यम् । एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यं ‘खट्वाङ्गकपालपाणिरिति गौतमस्मरणात् । खट्वाङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरःकपालात्मको ध्वजो गृह्यते । यत्तु द्विवब्राह्मणवधे सकृदेव द्वादशवर्षाद्यनुष्ठानन्तन्न । ‘विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणञ्चरेत् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः’ इति वचनात् । अत्रान्यान्यपि लघूनि गुरूणि च ब्रह्मवधप्रा-

---

१ अत्र ग्रन्थस्त्रुटितः प्रति भाति, इतिवचनादिति पञ्चम्यन्तहेतूपादानात् ।

यश्चित्तानि गुरुलघुपापापेक्षया व्यवस्थाप्यानि ॥

अथ सुरापानप्रायश्चित्तम् । याज्ञवल्क्यः 'सुराम्बुघृतगोमूत्रपयसामग्निसन्निभम् । सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति' । पैठीनसिः । 'सुराप आर्द्रवासा अग्निवर्णां सुरां पिबेत्' । प्रचेताः । 'आयसेन पात्रेण ताम्रेण च पिबेत्' । बृहस्पतिः । 'सुरापाणे कामकृते ज्वलन्तीं तां सुरां पिबेत्' । मुखे तया विनिर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् । मनुः । 'गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथैवान्या न पातव्या द्विजोत्तमैः' । अत्र सुरापदं गौड्यादिषु तिसृषु शक्तं अन्यत्र लक्षणेति ज्ञेयम् । पुलस्त्यः । 'पानसं द्राक्षमाधूकं खार्ज्जूरं तालमैक्षवम् । मधूत्थं सैरमारिष्टं मैरेयं नालिकेरजम् । समान्यपि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशं तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्' । अतश्च मद्यपदं द्वादशसु योगरूढम् वस्तुतस्तु सुरापदमपि पैष्ट्यामेव शक्तम् । 'सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति वचनात् । किञ्चानेन वचनेन क्षत्रियवैश्ययोः पैष्ट्या एव निषेधः प्रतीयते । तथा च मनुरेव । 'यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः । बृहद्याज्ञवल्क्यः । 'कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथञ्चन । मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते' । बृहद्विष्णुः । 'अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु' । अनुपनीतस्यानूढायाश्च सुरा निषिद्धा । 'सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थितिः । पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिरिति वचनात् । सर्वपापेषु सुरापानादिष्वपीति व्याख्यानात् । याज्ञवल्क्यः । 'पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् । इहैव सा शुनी गृध्री सूकरी चोपजायते' । सुरापानसमेषु सुरापानप्रायश्चित्तव्रतार्द्धं बोध्यम् ॥

सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः। 'ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत्। स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोपि वा शुचिः'। स्वर्णं सुवर्णं, तच्चात्र षोडशमाषपरिमितहेमपरम्। न तु जातिमात्रपरम्। सुवर्णन्यूनहेमहरणं क्षत्रियादिहेमहरणवदुपपातकमिति विभाव्यम्, सुवर्णस्तेयसमेऽर्द्धमिति सङ्क्षेपः॥

क्रमप्राप्तगुरुतल्पप्रायश्चित्तमाह। याज्ञवल्क्यः। 'तप्तेऽयः शयने सार्द्धमायस्या योषिता स्वपेत्। गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां चोत्सृजेत्तनुम्'। एतन्मुण्डितलोमकेशेन घृताभ्यक्तेन च कर्त्तव्यम्। 'निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्तां सूर्मीं परिष्वज्य मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायत' इति वासिष्ठस्मरणात्। 'गुरुशब्दश्चात्र मुख्यया वृत्त्या पितरि वर्त्तते। 'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि। सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते'। इति मनुना गुरुत्वप्रतिपादनपरे वाक्ये निषेकादिकर्त्तुर्जनकस्यैव गुरुत्वाभिधानात्। 'आचार्य्यादेस्तु भार्य्यासु गुरुतल्पं व्रतं चरेत्' इत्यतिदेशाच्च। आचार्य्यादेर्मुख्यगुरुत्वे तूपदेशापत्तेरिति विप्रग्रहणमुपलक्षणम्। अतः पितृपत्नीगमनमेव महापातकम्। गमनं चरमधातुविसर्गपर्य्यन्तमुच्यते। अतस्ततोऽर्वाङ्निवृत्तौ न महापातकित्वमिति मिताक्षरा। जनन्यामकामकृते तत्सपत्न्यां च कामकृते मरणान्तिकन्द्रष्टव्यम्। यदुक्तं षट्त्रिंशन्मते 'पितृभार्य्यां च विज्ञाय सवर्णां योऽधिगच्छति। जननीं चाप्यविज्ञाय नामृतः शुद्धिमाप्नुयात्'। गुरुतल्पसमे त्वर्द्धमिति सङ्क्षेपः॥

अथावसरप्राप्तं तत्संसर्गिप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः। 'एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः'। एभिः पूर्वोक्तैर्ब्रह्महादिभिश्चतुर्भिस्तत्समः तदीयमेवप्रायश्चित्तं कुर्य्यादित्यर्थः। मनुः 'यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः। स तस्यैव व्रतं कुर्य्यात्तत्संसर्ग-

विशुद्धये'। वृद्धबृहस्पतिः ।'एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्त्यन्नमिश्रता-
म् । याजनाध्यापने यौनस्तथा च सह भोजनम् । नवधा सङ्करः
प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह' । एकशय्यासनमेकखट्वासनं,एकपङ्क्ति-
भोजनम् । एकभाण्डपचनमन्नेन सह मिश्रणं संसर्गः । देवलः। 'संला-
पस्पर्शनिश्श्वाससहयानासनाशनात् । याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं
संक्रमते नृणाम् । एषां मध्ये केन कर्मणा कियता कालेन पातित्य-
मित्यपेक्षायामाह वृद्धविष्णुः ॥ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥
देवलः ॥ ' याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा
सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः' । अत्र याजनादीनां समुदितानां
पातित्यहेतुत्त्वमसमुदितानां दोषहेतुत्वमस्त्येव । पराशरः ॥ 'आ-
सनाच्छयनाद्यानात्संभाषात्सहभोजनात् । संक्रामन्ति हि पापानि
तैलबिन्दुरिवाम्भसि' ॥ अनेन निरपेक्षाणामपि पापहेतुत्वमुक्तं सं-
लापस्पर्शनिःश्वासेति देवलवचनस्योक्तत्वात् । पतितसंसर्गप्रतिषे-
धेन प्रतिषिद्धयौनसंबन्धस्य प्रतिप्रसवमाह याज्ञवल्क्यः ॥ 'कन्यां
समुद्धरेदेषां सोपवासामकिञ्चनाम्' ॥ एषां पतितानां, समुद्धरेत्
उद्धृत्योद्वहेत् ॥ न तु पतितहस्तात्प्रतिगृह्णीयात् । अकिञ्चनां
अगृहीतपितृधनाम् ॥ अत एव वसिष्ठः ॥ ' पतितोत्पन्नः पतितो
भवति । अन्यत्र कन्यायाः, सा हि परगामिनी । तामरिक्था-
मुपेयादिति ॥

अथोपपातकप्रायश्चित्तं विवक्षुर्गोवधप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः
गोवधप्राय 'पञ्चगव्यं पिबेद्गोघ्नो मासमासीत संयतः । गोष्ठेशयो गोऽनु-
श्चित्तम्। गामी गोप्रदानेन शुद्ध्यति । कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वापि समा-
हितः । दद्यात्त्रिरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः' । एवं कुर्वन्मा-
सान्ते गोप्रदानेन एकां गां दत्त्वा तावता शास्त्रार्थस्य सम्पत्तेर्गोह-
त्यायाः शुद्ध्यतीत्येकं व्रतं, मासं गोष्ठेशयो गोऽनुगामीति चानुवर्त्तते,

पञ्चगव्याहारस्य तु निवृत्तिः कृच्छ्रविधानादेव । अतश्च मासं निरन्तरं कृच्छ्रं समाहितश्चरेदिति द्वितीयम्, अतिकृच्छ्रं वा तथैव समाचरेदिति तृतीयं । कृच्छ्रातिकृच्छ्रलक्षणं च कर्मविपाकसारोद्धारे मदीयेऽनुबन्धेऽनुसन्धेयम् । अथवा त्रिरात्रमुपवासं कृत्वा वृषभ एकादशो यासां गवां ता दद्यादिति चतुर्थं व्रतं । अत्र षड्भिः षड्भिरुपवासैरेकैकप्राजापत्यकल्पनया पञ्चकृच्छ्राणां प्रत्याम्नायत्वेन पञ्चधेनवो मासान्ते च दीयमाना गौरेकेति षड्धेनवो भवन्तीति लघु, वृषभैकादशगोदानसहितत्रिरात्रव्रतं गुरु । अत्र गुरुव्रतन्देवद्विजराजगोवधप्रायश्चित्तं बोध्यम् । कथं पुनर्ब्राह्मणादिगवीनां गुरुत्वम् । 'देवब्राह्मणराज्ञां तु विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्' इति नारदवचनाद्गुरुत्वम् । विशिष्टस्वामिकविशिष्टगोवधे मनुः । 'उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् । कृतवापो वसेद् गोष्ठे चर्मणार्द्रेण संवृतः । चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितम् । गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः । दिवानुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् । शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं विशेत् । तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् । आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः । आतुरामभिषिक्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः । पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वैरुपायैर्विमोचयेत् । उष्णे वर्षति शीते वा मारुते चाति वाति वा । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः । आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले । भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम् । अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति । वृषभैकादशागाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्' । पुष्टितारुण्यादिरहितायां गव्यर्द्धं प्रायश्चित्तम् । 'अतिबालामतिकृशामतिवृद्धामतिरोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्द्धं व्रतन्द्विज' इति

वचनादिति। शङ्खः। 'पादं तु शूद्रहत्यायामुदक्यागमने तथा। गोवधे च तथाकुर्य्यात्परस्त्रीगमने तथा'। अङ्गिराः। 'गोसहस्रं शतं वापि दद्यात्सुचरितव्रतः। अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्'। अत्र गोसहस्रयुक्तं गोशतयुक्तं च द्वैमासिकं व्रतद्वयमभिहितम्। इदं च यदा सवनस्थश्रोत्रियातिदुर्गतबहुकुटुम्बिब्राह्मणसम्बन्धिनीं कपिलां कर्माङ्गभूतां गर्भिणीं बहुक्षीरतरुणिमादिगुणशालिनीं निर्गुणो धनवान्सप्रतिज्ञं खड्गादिना व्यापादयति तदा गोसहस्रयुक्तं द्वैमासिकं कुर्य्यात्। 'गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुं च सुव्रताम्। खड्गादिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत्' इति वृहस्पतिवचनात्। ब्राह्मणादिवर्णविशेषस्वामिकगोवधे प्रायश्चित्तविशेषः कल्पनीयः। वयोविशेषे प्रचेताः। 'एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते। अबुद्धिपूर्वे पुंसः स्यात् द्विपादस्तु द्विहायने। त्रिहायणे त्रिपादः स्यात्प्राजापत्यमतः परम्' इति सङ्क्षेपः। यदा त्वेकेनैव रोधनादिव्यापारेण बहवो गावो व्यापादितास्तदा संवर्त्तापस्तम्बौ विशेषमाहतुः॥ 'व्यापन्नानां बहूनां तु रोधने बन्धनेपि वा। भिषङ्मिथ्योपचारे तु द्विगुणं व्रतमाचरेत्'। व्यासः। 'औषधं लवणं चैव पुण्यार्थमपि भोजनम्। अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं तु दापयेत्। अतिरिक्ते विपत्तिश्चेत्कृच्छ्रपादोऽभिधीयते। पादमेकं चरेद्रोधे द्वौपादौ बन्धने चरेत्। योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वं निपातने। पाषाणैर्लगुडैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा बलात्। निपातयन्ति ये गास्तु कृत्स्नं कुर्य्युर्व्रतं हि ते। तथैव बाहुजङ्घोरुपार्श्वग्रीवादिमोटनैः'। पराशरः। 'गवां बन्धनयोक्त्रैस्तु भवेन्मृत्युरकामतः। अकामकृतपापस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्। प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम्। अनडुत्सहितां गां च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्'। आपस्तम्बः। 'अति-

दोहातिवाहाभ्यां नासिकाच्छेदने तथा । नदीपर्वतसंरोधान्मृते पादोनमाचरेत्' । पराशरः । 'अन्यत्राङ्कनलक्ष्मभ्यां वाहने मोचनेऽपि वा । सायं संयमनार्थं च न दुष्येद्रोधबन्धयोः' । नालिकेरादिभिर्बन्धने भवत्येव दोषः। तदाह व्यासः । 'न नालिकेरेण न शाणवालैर्न वापि मौञ्जेन न शृंखलेन । एतैस्तु गावो न निबन्धनीया बद्धा तु तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा । कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्जिते । घण्टाभरणदोषेण विपत्तिर्यत्र गोर्भवेत् । कृच्छ्रार्द्धन्तु भवेत्तत्र भूषणार्थं हि तत्स्मृतम् । अतिदोहातिदमने सङ्घान्ते चैव योजने । बध्वा शृङ्खलपाशैश्च मृते पादोनमाचरेत्' । पालकस्योपेक्षायां प्रायश्चित्तविशेषस्तेनैवोक्तः 'जलौघपल्वले मग्ना मेघविद्युद्धताऽपि वा । श्वभ्रे वा पतिताकस्मात् श्वापदेनापि भक्षिता । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् । शीतवाताहता वा स्याद्दुद्वन्धनमृतापि वा । शून्यागार उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्' । मनुः । 'व्यापन्नानां बहूनां तु रोधने बन्धनेपि वा । भिषङ्मिथ्योपचारे च द्विगुणं व्रतमाचरेत्' । व्यासः 'औषधं लवणं चैव पुण्यार्थमपि भोजनम् । अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं तु दापयेत्' । आपस्तम्बः । 'पाषाणैर्लगुडैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा बलात् । निपातयन्ति ये गास्तु कृत्स्नं कुर्य्युर्व्रतं हि ते । एतत्तु साक्षात्कर्त्तुः । तद्व्यवहितव्यापारिणोनिमित्तकर्त्तुस्तु 'पादमेकं चरेद्रोधे इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । क्वचिदुपकारार्थं प्रवृत्तौ वचनाद्दोषाभावः । यदाह सम्वर्त्तः । 'यन्त्रणे गोचिकित्सार्थे मूढगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते । दाहच्छेदशिराभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् । द्विजानां गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते । औषधं स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणेषु च । दीयमाने

१ अङ्कनं स्थिरचिह्नकरणम्, लक्ष्म साम्प्रतोपलक्षणम् ।

विपत्तिश्चेन्न स पापेन लिप्यते । पराशरः । 'ग्रामघाते शरौघेण वेश्मभङ्गान्निपातने । अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते । कूपखाते च धर्मार्थे गृहदाहे च या मृता । ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते'। अस्थ्यादिभङ्गे मरणाभावेपि कचित्प्रायश्चित्तमुक्तम् । 'अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा । पातनं दन्तशृङ्गाणां मासार्द्धं तु यवान्पिबेत्'। अङ्गिराः। 'शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे वा चर्मनिर्मोचनेपि वा । दशरात्रं पिबेद्व्रज्ञं स्वस्थापि यदि गौर्भवेत्' । वज्रं क्षीरादिवर्त्तनम् । एतदशक्तविषयम् । इदं च प्रायश्चित्तम् गोस्वामिने व्यापन्नसदृशीं गां दत्वैव कार्य्यम् । यदाह पराशरः । 'प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् । तस्यानुरूपं मूल्यं च दद्यादित्यब्रवीद्यमः' । मनुः । 'यो यस्य हिंस्याद्द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम्' । अत्र पूर्वोक्तप्रायश्चित्तजातं ब्राह्मणस्यैव हन्तुर्वेदितव्यम् । क्षत्रियादेस्तु हन्तुर्बृहद्विष्णुना विशेषोऽभिहितः । 'विप्रे तु सकलं ज्ञेयम् पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्द्धं पादकृच्छ्रस्तु शूद्रजातिषु शस्यते' । अङ्गिराः। पर्षद्या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम्' । स्त्रीणां तु विशेषमाह पराशरः । 'वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकम् । न गोष्ठेशयनं तासां न वसीरन् गवाजिनम् । सर्वान् केशान्समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् । सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम्' । पुरुषेषु विशेषः संवर्त्तेनोक्तः । 'पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च । त्रिपादे तु शिखावर्ज्जं सशिखं तु निपातने' । इति गोवधप्रायश्चित्तम् ।

अथान्येषामप्युपपातकानां प्रायश्चित्तं गोवधवदेव।याज्ञवल्क्यः। 'उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा । पयसा वापि मासेन

पराकेणाथवा पुनः'। एवमुक्तेन गोवधव्रतेन। अत्रातिदेशसामर्थ्याद्गोचर्म्मवसनगोपरिचर्य्यादिभिः कतिपयैर्न्यूनत्वमवगम्यते॥ मनुः॥ 'एतदेव व्रतं कुर्य्युरुपपातकिनो द्विजाः। अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा'। एतत्त्रैमासिकं गोवधव्रतम्॥

अथोपपातकानि परिगणयामास याज्ञवल्क्यः।"गोवधोव्रात्यता स्तेयमृणानां चानपाक्रिया। अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिवेदनम्। भृताद्ध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा। पारदार्य्यं पारिवित्त्यं वार्द्धुष्यं लवणक्रिया। स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम्। नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः। हीने-दक्षिणयाजित्वं क्रतुविक्रयणं तथा। कन्यासन्दूषणं चैव परिविन्दकयाजनम्। कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम्। आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम्। स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च। इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम्। हिंस्रयंत्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः। शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम्। तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता। असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता। भार्य्याया विक्रयश्चैवमेकैकमुपपातकम्"। अत्रावकीर्णिवर्ज्जं सर्वेषामेवोपपातकानां गोवधव्रतातिदेशः कृत इति पृथगवकीर्णिप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः। 'अवकीर्णं भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम्। गर्द्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति'। अत्र चरमधातुविसर्गोऽवकीर्णं तद्यस्यास्तीति सोवकीर्णी स निर्ऋतिदैवत्येन गर्द्दभपशुना यागं कृत्वा शुद्ध्यतीत्यर्थः। गर्द्दभस्य पशुत्वे सिद्धेऽपि पशुग्रहणम-

---

१ मुद्रितयाज्ञवल्क्यपुस्तके 'धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम्। पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः'॥ इत्येतच्छ्लोकमस्ति, उपरि लिखितमर्द्धं नास्ति॥

थ पशुकल्प इत्याश्वलायनगृह्योक्तपशुधर्मप्राप्त्यर्थम् । एतच्चारण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ कार्य्यम् । यदाह वसिष्ठः । 'ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभेतेति । तत्रापि रात्रौ काणेन यष्टव्यम् । यदाह मनुः । 'अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे । पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि' । गौतमः । 'गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं चतुष्पथे यजेत । तस्याजिनमूर्द्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रे सप्तगृहान्भैक्षं चरेत् कर्माचक्षाणः संवत्सरेण शुद्ध्येदिति । तथा त्रिषवणमेककालं भोजनं च कर्त्तव्यम् । यदाह मनुः । 'एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् । सप्तागारं चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त्तयेदेककालिकम् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुध्यतीति सङ्क्षेपः ॥

अथ ब्रह्महत्यासमानि । याज्ञवल्क्यः । 'गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम्' । अधि आधिक्येन अधिक्षेपो अनृताभिशंसनम् । नाशनं विस्मरणम् ॥

अथ सुरापानसमानि ।'निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् । रजस्वलामुखास्वादः सुरापाणसमानि तु । स्वर्णस्तेयसमान्याह स एव । 'अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा । निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम् । गुरुतल्पसमान्याह स एव । 'सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च । सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्' । कुमार्युत्तमजातीया कन्यका।'सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः । दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथेति । तत्रैव दण्डविशेषप्रतिपादनात्प्रायश्चित्तगुरुत्वं युक्तम् । स्वयोनिर्भगिनी । अत्र गमनं रेतःसेकपर्यन्तं बोध्यम् । 'रेतःसेकः कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु

गुरुतल्पसमं विदुरितिमनोः । अत्र सर्वत्र समशब्दोपादानाद्ब्रह्म-हत्यादिव्रतेभ्यो न्यूनत्वमवगम्यते । लोके राजसमो मन्त्रीति किञ्चिन्न्यूने समशब्दप्रयोगदर्शनात् । महापातकस्येतरस्य च गुरुत्वायोगाच्चेति । गुरुतल्पातिदेशमाह याज्ञवल्क्यः । 'पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा । आचार्यपत्नीं तनयां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः । लिङ्गं छित्वा वधस्तस्य सकामायास्त्रिया अपि' । अत्र यानि पापानि महापातकशब्दोदितानि तानि पातकसंज्ञकानि । तदुक्तम् । 'महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकम्' । तथा चाङ्गिराः । 'पातके तु सहस्रं स्यान्महत्सु द्विगुणं तथा । उपपाते तुरीयं स्यान्नरकं वर्षसंख्यया' । अत्र क्रमात्पातकं त्रिविधम् । उपपातकं पातकं महापातकं चेति । ननु 'माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा।दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता।राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या।आसामन्यतमांगच्छन् गुरुतल्पग उच्यते । शिश्नस्योत्कर्त्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते'। इति नारदीयवचनादिषु शिश्नस्योत्कर्त्तनं राज्ञा दण्डः प्रकर्त्तव्यः । प्रायश्चित्तमपि तदेवायाति । ईदृक्षु महापातकाद्यतिदिष्टेषु पूर्वोक्तत्रयावसिष्टेषु पापेषु तुरीयत्वमायात्विति चेन्न । महापापातिदिष्टानामपि महापापत्वानपायादिति सांप्रदायिकाः । अतिदिष्टं तुरीयमेव । नच नरकवर्षसंख्याविशेषानभिधानान्न त्रयाधिकमिति वाच्यम्। तस्य कल्पत्त्वादिति नव्याः । ब्रह्महत्यासमानां तु गुर्वधिक्षेपादीनामातिदेशिकेभ्यो न्यूनत्त्वात्तदर्द्धोनं द्वादशवर्षादिप्रायश्चित्तमिति मिताक्षरा । सैव च सुरापाणसमेषु निषिद्धभक्षणादिषु सुरापाणप्रायश्चित्तार्द्धमुक्तवतीति सर्वेषु तत्समेषु तदर्द्धादिकल्पन-

मित्यलं प्रपञ्चेन।

स्मृतिहेमाद्रिहलायुधमिताक्षराकालमाधवीयेभ्यः।
कालादर्शकलानिधिनिर्णयपीयूषनिर्णयाब्जेनात्॥
रूपनरायणभोजप्रतापमार्त्तण्डहोरिलस्मृतितः।
आनन्दकरनिबन्धादनन्तभट्टीयगृह्यभाष्येभ्यः॥
सिद्धान्तसुधोद्धारस्मृतिसारमथितभारतादिभ्यः।
इतिहासपुराणेभ्यः कल्पद्रुमपारिजाताभ्यां॥
अन्येभ्योऽपि हि मैथिलगौडनिबंधेभ्य उचितेभ्यः।
विश्वम्भरेण विदुषा स्मृतिसारोद्धार आचरितः॥

श्रीविश्वम्भरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रंथे।
प्रायश्चित्तनिरूपणनामाऽगाद्द्वादशोद्धारः॥१२॥

अमुञ्चक्रनारायणीयं निबन्धोत्तमं
भीममल्लक्षितीशात्मजस्य॥
व्यधान्मल्लनारायणक्षोणिभर्त्तु-
स्त्रिवेदी निदेशेन विश्वम्भराख्यः॥ १ ॥

इति श्रीमच्चक्रनारायणेत्यादिविविधविरुदावलीविराज-मानमानोन्नतमध्यावली(मझौली)नरेशश्रीमन्महाराजाधि-राजभीममल्लदेवात्मजश्रीमहाराजनारायणमल्लदेवानुज्ञया श्रीमन्महामहोपाध्याय पं. श्रीविश्वम्भरदीक्षितकृतश्चक्रना-रायणीयनिबन्धापरपर्यायः स्मृतिसारोद्धारः सम्पूर्णः॥

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NOS. 105, 106, 151 & 161.

चक्रनारायणीयनिबन्धापरपर्य्यायः

स्मृतिसारोद्धारः ।

मध्यपल्ली(मझौली)नरेशा श्रीनारायणमल्लदेवानाम
ज्ञामनुसरद्भिः पण्डित विश्वम्भर-
दीक्षितैः सङ्कलितः ।

मध्यपल्लीपाठालयाध्यापकेन मङ्गलमिश्रेण शोधितः ।

SMRITISÂRODDHÂRA,

BY

VISVÂMBHARA TRIPATHI, EDITED BY
PANDIT MANGAL MISRA,

The Teacher of The Majhaoli School.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT.
BENARES.
AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PAṆḌITA JYESHTHÂRÂMA MUKUNḌAJÎ,BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Dâsa Gupta.
AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.
BENARES.

1911.

प्रस्तावना ।

इह खलु परमप्रशस्तस्वेतरसमस्तपुरुषार्थसार्थहेतुजीवातुधर्मतत्वनिर्णयार्थमनेकमहर्षिप्रणीतानां स्मृतिवचसामतिसङ्क्षिप्तानामतिगूढव्यूढभावभावनाऽभिभूतमिथोऽर्थभेदबुद्धीनां व्यवस्थायै निबन्धानारचितवतां श्रीविज्ञानेश्वरप्रभृतीनां देवदर्शनानां विदुषां गतानुगतिकः श्रीमान् विश्वम्भरदीक्षितः स्मृतिसारोद्धारनामानमिमं ग्रन्थं प्रणिनाय । अयञ्च महाशयः कदा क चासीदिति जिज्ञासाच—

अमुञ्चक्रनारायणीयं निबन्धो-
त्तमं भीममल्लाक्षितीशात्मजस्य ॥
व्यधान्मल्लनारायणक्षोणिभर्तु-
स्त्रिवेदी निदेशेन विश्वम्भराख्यः ॥

इत्यनेनैतद्ग्रन्थान्तिमश्लोकेन निरस्यते, तथाहि जगत्प्रख्यातसरयूपारदेशस्थमध्यपल्लीराजधानीस्वामिन्या विश्वसेनाख्यक्षत्रराजमहामणिमालाया घटकस्य महाप्रतापश्रीभीममल्लपुत्रश्रीमन्नारायणमल्लराजस्याज्ञानुसारेण "श्रीमच्चक्रनारायणेत्यादिविविधविरुदावलीविराजमान" इत्याद्युक्तराजवंशप्रशस्तिसमुल्लिखितविरुदावलीसान्निविष्टचक्रनारायणशब्दमुद्राङ्कितश्चक्रनारायणीयनिबन्धनामाऽयं निबन्धो रचितः। एतच्चोक्तराजवंशकरीरधीरवीरवरमहाराजश्रीखड्गबहादुरमल्लप्रणीतायां विश्वसेनवंशवाटिकायामपि षष्ठपरिच्छेदे महाराजनारायणमल्लवर्णनावसरे "इन्ह के

समय में अच्छे २ पण्डित वर्तमान थे, जिन में पिण्डी के त्रिपाठी विश्वम्भरपण्डित बड़े विद्वान् थे, इन्हों ने राजा की आज्ञा से स्मृतिधर्मसारनामक बड़ी पुस्तक बनाई" इत्युक्तम् । महाराजनारायणमल्लपित्रे वर्षीयसे महाराजभीममल्लाय च पञ्चाधिकषोडशतमे ख्रिस्ताब्दे भारतेश्वरेण जहांगीरशाहेन पारितोषिकं दत्तम् (तुजुकेजहांगीरी) अतश्च महाराजनारायणमल्लः ख्रिस्ताब्दानां सप्तदशाब्द्याः प्रथमपाद आसीदिति निश्चीयते ।

ततश्च गोरक्षपुरमण्डलान्तर्गतमध्यपल्ली (मझौली) राजधानीप्रान्ते ख्रिस्तसप्तदशशताब्द्यारम्भे विश्वम्भरपण्डितोऽभूदिति न तिरोहितम् ॥

एवञ्चाद्ययावदपि मध्यपल्लीराजपरम्पराऽधीनोऽपि दैववशादमुद्रित एवायं ग्रन्थ आसीत् । अत एव च विश्वसेनवंशवाटिकाभागस्यानन्तरोद्धृतस्य टिप्पणे "यह पुस्तक वर्तमान है, अभी छपी नहीं है, विचार है कि छपवा दी जाय" इत्युक्तम् । एतद्ग्रन्थान्तिमश्लोके स्वं त्रिपाठ्यपरपर्य्यायं त्रिवेदिनं मध्येग्रन्थं च "अस्मत्पितामहचरणाः श्रीनीलकण्ठदीक्षितास्तु" इति स्वपितामहं दीक्षितं वदता ग्रन्थकृता तदाप्रभृति सम्प्रतियावत् प्रचलिता जनश्रुतिः सत्याप्यते, सा यथा "पिण्डीग्रामत्रिपाठी नीलकण्ठशर्म्मा मध्यपल्लीराजप्रार्थनया मध्यपल्लीसमीपस्थवनकटाग्रामे यज्ञे दीक्षितो भूत्वा दीक्षितपदवीमवाप" इति ॥

मध्यपल्लीमहाराजखड्गबहादुरमल्लस्याभिप्रायमनुसरन्ती तद्धर्मपत्नी स्वनामधन्या महाराज्ञी चण्डिकाप्रसाददेवी तत्पुत्रः श्रीमहाराजकोसलकिशोरप्रसादमल्लश्चैतद्ग्रन्थमुद्रणाय सोत्साहावभूताम्, तयोराज्ञया च काशीचौखम्भासंस्कृतसिरीजाधीशहरिदासगुप्ताय मुद्रणार्थमयं ग्रन्थोऽर्पितः, योऽयं तेन मुद्रयित्वा

प्रकाशितस्तत्रभवद्भ्यो धीमद्भ्य उपह्रियते ।

धारेश्वरश्रीभोजदेवसभासज्जगद्विख्यातमहाकविश्रीबाणभट्ट-भामस्य विश्वविख्यातस्य महाकविमुकुटमाणिक्यवत्समहर्षिवं-शावतंसमिश्रोपनाममयूरभट्टस्य ब्राह्मण्यां भार्य्यायां प्रवर्तितना-गेश्वरामिश्रमूलकवंशपरम्परस्य द्वितीयस्यां क्षत्रियायां भार्य्या-यां शास्त्रतो मातृजातीयः क्षत्रियप्रवरोविश्वसेनः पुत्रोऽजनि । स एवास्य मध्यपल्ली (मझौली) राजवंशस्य कूटस्थस्तद्वंश्या एव चा-न्येऽपि विश्वसेनाः क्षत्रियाः, मयूरवंश्यत्वादेव चास्य राजवंश-स्येयमधस्तनी मायूरीमुद्रा (माटो) ग्रन्थस्य मुद्रणे राजाज्ञाम-भिव्यञ्जती जागर्ति—इति ॥

निवेदको

मङ्गलप्रसादशर्म्मा ।

अथ शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पंक्ति
विधेयस्वकर्मण	विधेयस्य कर्मणः	४	२९
पारक्याम-	पारक्यम-	९	४
न्हि-	ह्नि-	१३	१
मृण्मयीं	मृन्मयीं	३५	२४
प्रवालमुक्ता-	प्रवालयुक्ता-	७३	२३
षोठश	षोडश	७४	१६
दरिद्र्य	दारिद्र्य-	७७	६
च्छोद्व-	च्छेद्वि-	८९	२
र्मव्यांह्निक-	र्माध्याह्निक-	१००	१६
का	कान्	१०१	२
दृश	देश-	१०२	१६
मकोका-	मशोका-	१११	९
सीद्वहूजननीरात्तै	सिन्दूरजनितै रागै	११२	६
त्रृष-	झष-	११२	७
संभु-	संधु	११२	१७
पीतमासान्विमो ?	युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ।	१२६	१६
दस-	दश-	१२७	२४
मत्रैव तत्र-	मत्रैव तिलदानं च शस्यते । क-		

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पंक्ति
	म्वलाजिनरत्नानि मोचकौ पापमो-चकौ ॥ उपानद्दानमत्रैव कथितं-सर्वकामदम् । यत्र वा तत्र वा	१३३	१६
तुर्यदा	तु यदा	१५९	१२
पाशत-	पासन-	१६१	१४
कार्य्यं नशुद्धे	कार्य्यं न शुद्धे	१६१	२४
चान्द्रसमः	चान्द्रमसः	१९५	१२
प्रत्याब्दिकं	प्रत्याब्दिके	१८०	१८
सखि-	सखि-	१८९	१३
पैत्रि-	पैतृ-	१९८	१३
दनुतिष्ठतम्	दननुष्ठितम्	२०५	५
मृण्मयं	मृन्मयं	२१८	१३
ब्राह्मणसमाय ?	ब्रह्मणे शिवाय	२१९	२
चैतास्मि-	चेत्तास्मि-	२२०	१३
भवन्त्येते	पृथक्शौचाः	२२९	७
कृतं	घृतं	२४५	२०
मेव । क्षुद्रसामिधा	मेवं क्षुद्रसामिधां	२४५	१६
षष्ठाय-	षष्ठाया-	२५४	२४
शुक्लानि	शुक्तानि	२६५	२३
ब्राह्मणे न	ब्राह्मेण	३०४	१०
ऽङ्गरः	ऽङ्कुरः	३१५	२५
सीमां	सीम्नां	३२८	१२

सूचीपत्रम् ।

इत्येकादश उद्धारः

अथ द्वादशोद्धारः

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीत-वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-भिक्षुकृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णम्। (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणानिर्मिता सम्पूर्णा। (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-परम्-श्रीभाष्यकर्तां परमगुरुभिः श्री ६ श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टा-रकाचार्यसंगृहीतः। आचार्यचित्सुख-मुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम्। श्रीअप्पयदीक्षितकृतम्। सं० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-सोमेश्वरविरचिता। (मीमांसा) १६

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता। (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-भट्टशङ्करविरचितः। (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-सारसंग्रहश्च . सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः। पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीत-स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च। (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम्। महामहोपाध्यायश्रीकर्का-चार्यविरचितभाष्यसहितम्। १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्। श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम्। आनन्दपूर्ण-विरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी)ति प्रसिद्धया समेतम्। (वेदान्तः) १३

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता। १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीव्याख्यया-ऽवतरणिकया च सहितम्। ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्त) ॥

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्यायः) १

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् ॥

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिक-जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरि-भद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च ६

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या-जागदीशी टीका । १॥

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा संस्कारप्रकाशात्मकः । ९

(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः । १

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ६

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । ॥

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः ॥

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम मीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्का-चार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य–नारायणतीर्थ-विरचित–योगसिद्धान्तचन्द्रिका–समाख्यया संवलितम् । ॥

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्द सरस्वती स्वामिकृत ब्रह्माऽमृतवर्षिणी समाख्य व्याख्या-संवलितम् । ६

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वर श्रीमहेश्वरसुधीविरचितः । ६

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदास गुप्तः, चौखम्बा, बनारस, सिटी.